

Ασφένδου

Ο τόπος ως συνδιαλλαγή του ανθρώπου με τη φύση

Επιμέλεια: Αλεβίζος Σωκράτης, Ορφανουδάκη Μαρία

Επιβλέπων Καθηγητής: Σκουτέλης Νικόλαος

Σεπτέμβριος 2022

Πολυτεχνείο Κρήτης | Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Ασφένδου, Ο τόπος ως συνδιαλλαγή του ανθρώπου με τη φύση

Επιμέλεια: Αλεβίζος Σωκράτης, Ορφανουδάκη Μαρία

Επιβλέπων Καθηγητής: Σκουτέλης Νικόλαος

Σεπτέμβριος 2022

” Ο τόπος κάνει τον άνθρωπο ”

Λαϊκή ρήση

Ευχαριστούμε θερμά τον επιβλέποντα μας, Νικόλαο Σκουτέλη, για το πολύτιμο υλικό που μας παρείχε, για τις πληροφορίες, τις ιδέες και τις απόψεις που μοιράστηκε μαζί μας και για όλη του τη βοήθεια και υποστήριξη. Πολύτιμη βοήθεια για την εκπόνηση αυτής της εργασίας ήταν και αυτή που μας προσέφεραν απλόχερα ο Δήμαρχος Σφακίων, Μανούσος Χιωτάκης, και η οικογένεια Βενάκη. Θερμές ευχαριστίες στην ομάδα του Εργαστήριου Τεκμηρίωσης και Αποκατάστασης Ιστορικών Κτηρίων και Συνόλων αλλά και στον Danny Τουw για τις λήψεις με drone. Αυτή η εργασία δεν θα μπορούσε να υπάρξει αν δεν υπήρχαν τα κείμενα του αείμνηστου Κανάκη Γερωνυμάκη στα οποία αποτυπώνεται η απέραντη αγάπη για τον τόπο του και ο θαυμασμός του για τους συντοπίτες του.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3	4.5 ΔΟΜΗΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	86
ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	3	<i>Μιτάτα</i>	87
ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	5	<i>Οικίες</i>	97
ΕΝΟΤΗΤΑ 1 - ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ, ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	6	<i>Άλλες κατασκευές</i>	106
1.1 ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΥΠΑΓΩΓΗ.....	6	ΑΠΟΣΤΑΓΜΑ ΣΚΕΨΕΩΝ ΚΑΙ ΙΔΕΩΝ.....	115
1.2 ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	10	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	117
1.3 ΤΟΠΙΟ ΤΟΥ ΑΣΦΕΝΔΟΥ . ΈΝΑΣ ΚΑΜΒΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ.....	25		
ΕΝΟΤΗΤΑ 2 - ΙΣΤΟΡΙΑ.....	27		
2.1 ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ	27		
2.2 ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ	33		
2.3 ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ	39		
2.4 ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ	45		
ΕΝΟΤΗΤΑ 3 - ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΣ	48		
3.1 ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ.....	48		
3.2 ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΤΟΥ ΑΣΦΕΝΔΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΕΣ ΤΟΥ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ.....	49		
<i>Ανθρώπινος μάχθος για ζωή σε τόπο δύσκολο και μεγαλειώδη.....</i>	<i>61</i>		
3.3 Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ	62		
<i>Ριζίτικο τραγούδι</i>	<i>62</i>		
<i>Η θρησκευτική αντίληψη και πως αυτή ερμηνεύει την κοινωνική διάσταση του χαρακτήρα του.....</i>	<i>65</i>		
ΕΝΟΤΗΤΑ 4 - ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	70		
4.1 ΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ.....	70		
4.2 ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ - ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	73		
4.3 ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ.....	77		
4.4 ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ	81		

Εισαγωγή

Το Ασφένδου είναι ένας από τους ορεινότερους οικισμούς του Νομού Χανίων και βρίσκεται στη νότια και ανατολική πλευρά του επιβλητικού συγκροτήματος των Λευκών Ορέων. Κύρια δραστηριότητα των κατοίκων ήταν και παραμένει η κτηνοτροφία. Ο οικισμός μέχρι και σήμερα κατοικείται μόνο τους θερινούς μήνες. Οι κάτοικοί του τον εγκαταλείπουν τον χειμώνα για να μείνουν σε χωριά που βρίσκονται νοτιότερα και σε χαμηλότερο υψόμετρο.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη του χώρου εγκατάστασης και, ειδικότερα, το πώς και πόσο συνέβαλαν το φυσικό περιβάλλον, η ιστορία, οι άνθρωποι και το δομημένο περιβάλλον στη συνδιαμόρφωση της ταυτότητας του τόπου. Τα στοιχεία του οικισμού που τον κατέστησαν για εμάς ένα ενδιαφέρον πεδίο για μελέτη είναι η τοποθεσία του, η εποχιακή του κατοίκηση, η συμβολή των κατοίκων του στους διάφορους απελευθερωτικούς αγώνες, η σταδιακή εγκατάλειψη του οικισμού και η λιτότητα που χαρακτηρίζει τα κτίσματα και το σύνολο του Ασφενδιανού βίου.

Απαρχή της έρευνας αποτελεί η αναζήτηση των γενεσιουργών δυνάμεων που διαμόρφωσαν την ταυτότητα του τόπου. Επίσης, μέσα από τη μελέτη των φυσικών χαρακτηριστικών του τόπου και με την ταυτόχρονη παρακολούθηση της ιστορίας του, επιχειρείται να αποδοθεί μία ερμηνεία των δράσεων και των έργων των ανθρώπων εκεί.

Η παρούσα ερευνητική δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια πλήρη ιστορική, γεωμορφολογική και ανθρωπολογική μελέτη του Ασφένδου, ούτε να διερευνήσει σε βάθος το δομημένο περιβάλλον, αλλά να εισέλθει σε όλους αυτούς τους τομείς μέχρι ένα επίπεδο και να εντοπίσει πώς αυτοί επέδρασαν διαχρονικά και συνδυαστικά στη

διαμόρφωση του οικισμού. Πρόθεσή μας υπήρξε η χρήση της συνθετικής δεξιότητας που καλλιεργείται μέσω του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, ως εργαλείο εξαγωγής συμπερασμάτων μέσω της **πολυεπίπεδης ανάγνωσης** ενός τόπου. Τα συμπεράσματα αυτά δεν παρουσιάζονται αποσπασματικά αλλά ενσωματώνονται και συμπληρώνουν τα στοιχεία των διάφορων ενοτήτων.

Προσδιορισμός πλαισίου της έρευνας

Αρχικό ερευνητικό πλάνο

Το ερευνητικό πλάνο χωρίζεται σε τρία επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο πραγματοποιείται η καταγραφή πληροφοριών γενικού περιεχομένου για τον οικισμό και τις συνδέσεις με την ευρύτερη περιοχή των Σφακίων.

Σε δεύτερο επίπεδο εξετάζεται ο συσχετισμός και η διάδραση μεταξύ των στοιχείων που προκύπτουν μετά τη συλλογή, μελέτη, ανάλυση και καταγραφή. Κάθε φορά επιδιώκεται η τοποθέτηση των παραπάνω στοιχείων και στην ανάλογη κλίμακα αναφοράς προκειμένου να εξασφαλιστεί στοχευμένη προσέγγιση και κατανόηση.

Τέλος, σε τρίτο επίπεδο πραγματοποιείται η αναγωγή των στοιχείων της έρευνας σε ευρύτερα θεωρητικά πεδία με σκοπό τα συμπεράσματα που προκύπτουν κάθε φορά να έχουν και την κατάλληλη εγκυρότητα και πιστοποίηση.

Προσαρμογή του ερευνητικού πλάνου

Αρχικά, επιχειρήθηκε η ανάπτυξη δομής της εργασίας με βασικές ενότητες και υπό-ενότητες, ενός σκελετού δηλαδή που θα υποδείκνυε τις γενικές κατευθύνσεις της έρευνας και της καταγραφής. Η ματαιότητα του εγχειρήματος αυτού δεν άργησε να φανεί. Η πολυδιάστατη ταυτότητα του τόπου, οι πολλαπλές παράμετροι που έπρεπε να εξετάζονται ταυτόχρονα και όχι να καταμερίζονται σε επιμέρους ενότητες, η αλληλεπίδραση των διαφόρων στοιχείων και οι πολλαπλές μεταξύ τους συνδέσεις, επέβαλαν μια προσέγγιση, καταγραφή και τελικά παρουσίαση βασισμένη στην πολυεπίπεδη διάσταση των δεδομένων.

Στην απλοποίηση της δομής του υλικού και στην τακτοποίηση των διαφόρων διαστάσεων και των μεταξύ τους συνδέσεων, συνέβαλε άλλη μια ισχυρή δύναμη που διέπει αυτόν τον τόπο: η αίσθηση της απλότητας, του απέριπτου, του λακωνικού. Αφηγήσεις, λαϊκοί μύθοι, ιστορίες, περιβάλλον και λιτοί χώροι αποτελούν το πρίσμα μέσα από το οποίο η κάθε πολυπλοκότητα συρρικνώνεται, απλουστεύει, αναζητά την ουσία των πραγμάτων. Η σταδιακή προσέγγιση και επανατοποθέτησή μας επί των αρχικών στόχων καθώς και η υιοθέτηση αφηγηματικού χαρακτήρα που συνάδει με το υλικό μας, υπήρξαν κομβικοί χειρισμοί για την ανάπτυξη της παρούσας ερευνητικής εργασίας

Συμβολή διηγήσεων και γραπτών κειμένων

Όπως έλεγαν και οι άνθρωποι τότε στα χωριά ο τόπος κάνει τον άνθρωπο. Οι διηγήσεις των κατοίκων εμπλούτισαν τις γνώσεις μας σε σχέση με τις ιστορικές προσωπικότητες και οικογένειες του χωριού, με τις δραστηριότητες και τις αντιξοότητες που

περιλαμβάνει η καθημερινότητα και τέλος, μας προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια στην τοποθέτηση ιστορικών γεγονότων, γειτονιών, κτιρίων και τοπωνυμίων στον χάρτη. Οι γραπτές περιγραφές ανθρώπων που μεγάλωσαν στο χωριό γίνονται πολύτιμες δεξαμενές άντλησης πληροφοριών. Η επισήμανση των ιδιαίτερων πτυχών που αναδύονται από τη σχετική βιβλιογραφία βοήθησαν στο να αποκαλυφθεί η διαδικασία σύνθεσης-χαρτογράφησης του τοπίου της κοινότητας Ασφένδου.

Πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν τα γραπτά κείμενα του Κανάκη Γερωνυμάκη. Γεννήθηκε στον Βουβά το 1926, έζησε όλη του τη ζωή στην κοινότητα Ασφένδου και για πολλά χρόνια εργάστηκε στην τοπική αυτοδιοίκηση. Από τα νεανικά του χρόνια υπήρξε παθιασμένος με τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου του και εργάστηκε σκληρά για αυτή. Το βιβλίο το οποίο συνέταξε σχετικά με το Ασφένδου, αποτελεί μια καταγραφή γεγονότων και των διαφόρων μεταβολών που υπέστη ο τόπος σε κάθε περίοδο. Σε αρκετές περιπτώσεις η αφήγηση του προσομοιάζει με κείμενα που απαντώνται στα αρχεία και τα πρακτικά μίας κοινότητας. Σε άλλα πάλι σημεία είναι φανερό η συναισθηματική του σύνδεση με τον τόπο και ο θαυμασμός του για τα πρόσωπα και για τα έργα τους. Τα κείμενα του Κανάκη Γερωνυμάκη κρίνονται ικανά να συνθέσουν μία κοινωνική γεωγραφία με εγκυρότητα και αυθεντικότητα, παραθέτοντας σημαντικά στοιχεία φυσικής και πολιτισμικής κληρονομιάς. Μία κοινωνική γεωγραφία όπου οι παράγοντες έδαφος, βουνά, θάλασσα δύσκολα μπορούν να απομονωθούν από την εν γένει συνάρτηση.

Επίσης, φωτογραφικό υλικό μαζί με τις αφηγήσεις που το συνοδεύουν, σχετικό με το Ασφένδου, φιλοξενείται και σε πολλές ομάδες φίλων του οικισμού στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Σε αυτά Ασφενδιανοί ανά τον κόσμο αναρτούν άρθρα, ιστορίες και φωτογραφίες από το προσωπικό τους αρχείο, υλικό στο οποίο δεν θα υπήρχε τρόπος να έχουμε πρόσβαση αν δεν υπήρχε η πολύτιμη συνδρομή της τεχνολογικής εξέλιξης.

Έρευνα πεδίου

Οι πρώτες αναγνωριστικές επισκέψεις είχαν σαν σκοπό την παρατήρηση της περιοχής και τον προσδιορισμό του τρόπου σύνδεσης και ένταξής της στη μεγάλη διάσταση. Το ανάγλυφο, η βλάστηση, και η ανθρώπινη προσπάθεια να κάνει τον τόπο αυτό γόνιμο και κατοικήσιμο ήταν στοιχεία που κέντρισαν το ενδιαφέρον στις πρώτες επαφές με την περιοχή μελέτης. Στις πολλαπλές επισκέψεις που ακολούθησαν επιχειρήθηκε η κάλυψη συγκεκριμένων ζητούμενων και η στοχευμένη συλλογή δεδομένων. Οι αποτυπώσεις που πραγματοποιήθηκαν σε κτίρια και κατασκευές συνετέλεσαν στην ανάπτυξη δεξαμενής πληροφοριών καθώς και στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων. Επαναληπτικές αποτυπώσεις σε σημεία, η φωτογράφιση σε όλες τις κλίμακες και, συνολικά, η εστίαση στις λεπτομέρειες βοήθησαν στην καλύτερη αποτύπωση και χαρτογράφηση του χώρου.

Η χρήση σύγχρονων μεθόδων αποτύπωσης, όπως η χρήση Drone και γεωδαιτικών σταθμών με την παράλληλη καθοδήγηση από εξειδικευμένο προσωπικό του Πολυτεχνείου, έπαιξαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο. Τέλος, συνεντεύξεις, ή καλύτερα συζητήσεις, με κατοίκους, όπως με τον Δήμαρχο Σφακίων κ. Μανούσο Χιωτάκη,

προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το παρόν και το παρελθόν του τόπου. Η ομάδα μας ήταν πάντα καλοδεχούμενη από τους ντόπιους και η φιλοξενία που της προσφέρθηκε είχε θερμό υποστηρικτικό χαρακτήρα.

Σκοπός της παρούσας μελέτης

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να προσεγγίσει απαντήσεις σε σχέση με τον οικισμό, στη γενική ερώτηση «γιατί;». Μέσα από τη μελέτη των πολλαπλών επιπέδων που συνθέτουν την ταυτότητα του οικισμού και εντοπίζοντας μεταξύ τους συνδέσεις και αλληλοεπιδράσεις, αναζητούνται οι συνθήκες που γέννησαν τις κρίσιμες αποφάσεις και διαμόρφωσαν χωρικές πραγματικότητες. Η αξία της απλότητας πρόβαλε από νωρίς ως κυρίαρχο στοιχείο της ταυτότητας του ορεινού αυτού τόπου και η ανάδειξη της αποτέλεσε βασική επιδίωξη για τη συνέχεια.

Ενότητα 1 - Γεωγραφικά, Γεωμορφολογικά και περιβαλλοντικά στοιχεία

1.1 Γεωγραφικός προσδιορισμός και Διοικητική υπαγωγή

Εικόνα 1 Χάρτης Νομού Χανίων μετά τις μεταρρυθμίσεις Καλλικράτη. Όρια Δήμου Σφακίων & τοποθεσία οικισμού Ασφένδου.

Το χωριό Ασφένδου βρίσκεται στο Ανατολικό-κεντρικό μέρος του Δήμου Σφακίων. Ο Δήμος Σφακίων (πρώην επαρχία Σφακίων) βρίσκεται στα νότια και ανατολικά του νομού Χανίων και έχει έδρα τη Χώρα Σφακίων. Πρόκειται για παραθαλάσσιο και ορεινό δήμο, το βόρειο τμήμα του οποίου βρίσκεται στους πρόποδες της νότιας πλευράς του δεσπόζοντος ορεινού συγκροτήματος των Λευκών Ορέων.

Ο οικισμός βρίσκεται σε υψόμετρο 770μ. στη νότια και ανατολική πλευρά των Λευκών Ορέων. Απέχει 64,5 χμ. από τα Χανιά και 25,5 χμ από τη χώρα Σφακίων. Η πρόσβασή στην περιοχή γίνεται από δρόμο που ξεκινάει από την κεντρική οδό που συνδέει το Οροπέδιο Ασκήφου με τη Χώρα Σφακίων και κατευθύνεται ανατολικά. Η διασταύρωση για Ασφένδου είναι τέσσερα χιλιόμετρα μετά το Οροπέδιο Ασκήφου και λίγο πριν την Ίμπρο. Η απόσταση από τη διασταύρωση μέχρι το χωριό είναι 8,5 χμ. Τον οικισμό μπορεί να προσεγγίσει κάποιος και από ανατολικά, από το χωριό Καλλικράτης.

Οι πλησιέστεροι οικισμοί είναι ο Καλλικράτης προς την Ανατολή, η Ίμπρος με κατεύθυνση προς τη δύση και νότια βρίσκονται ο Βουβάς, τα Νομικιανά και ο Άγιος Νεκτάριος. Απευθείας σύνδεση με τα χωριά νότια του οικισμού, υπάρχει μόνο μέσω μονοπατιού, διασχίζοντας το φαράγγι του Ασφένδου, ενώ με την τοπική κοινότητα Ασκήφου στα βόρεια του οικισμού δεν υπάρχει άμεση σύνδεση.

Η ονομασία Ασφένδου, που πιθανότατα προήλθε από το δέντρο Ασφένδαμο ή Άσφενδο- στο παρελθόν, αναφέρονταν στην κοινότητα που περιλάμβανε τους οικισμούς Ασφένδου, Βουβά, Νομικιανά και Αη Γιώργη¹. Το Ασφένδου ήταν το θερινό χωριό των υπόλοιπων τριών οικισμών. Ο Άγιος Γεώργιος ή Κολοκάσια, όπως ήταν η αρχική του ονομασία, είναι ο σημερινός οικισμός Αγίου Νεκταρίου. Είναι χωριό που αρχικά και εξαιτίας των επιδρομών των Σαρακηνών, μετεγκαταστάθηκε 1000 μ. βορειότερα και τη δεκαετία του 1970 επί δικτατορίας, επανα-εγκαταστάθηκε σχεδόν στην ίδια θέση που αρχικά κατείχε.

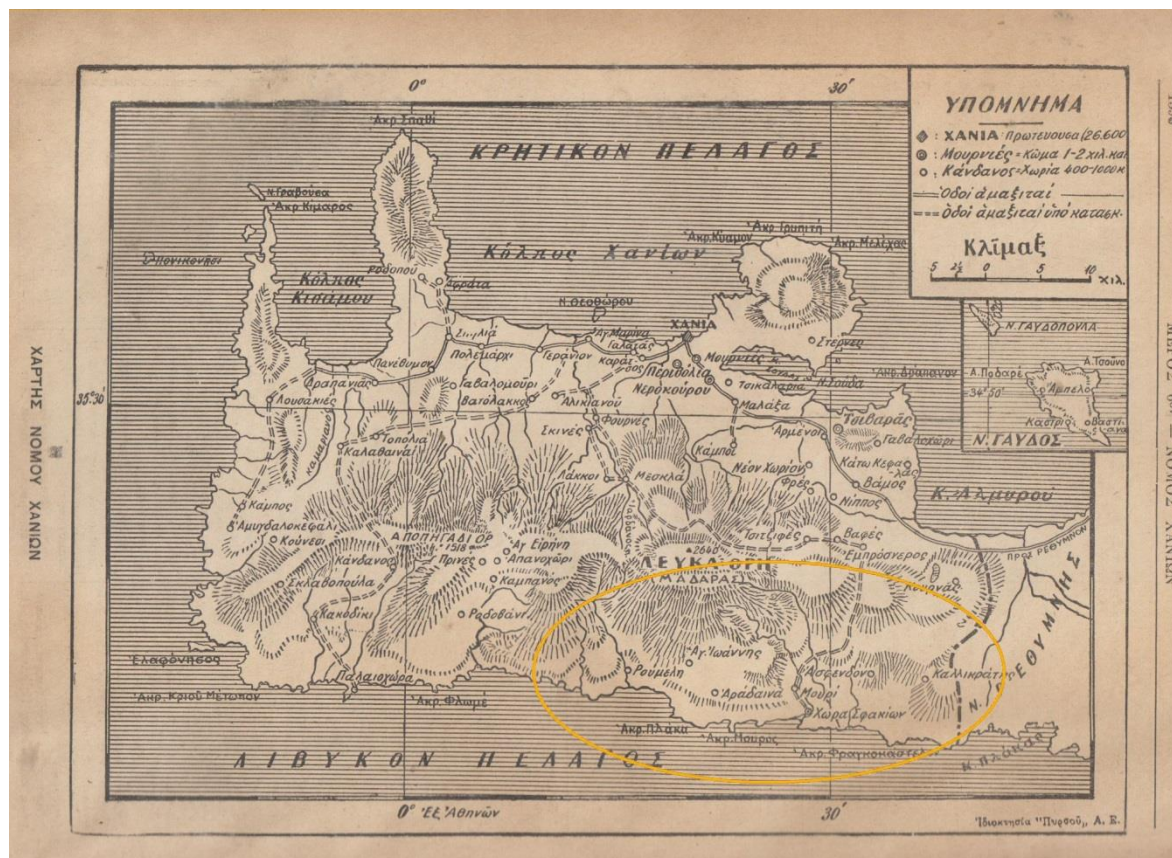
Η έκταση της παλιάς κοινότητας Ασφένδου είναι 24,5τ.χμ και περίπου 3000 από αυτά καλύπτονται από καλλιέργειες (κυρίως ελαιόδεντρα) και από οικιστικά σύνολα. Η έκταση του οικισμού Ασφένδου είναι 349070τμ, του Βουβά 116746τμ, των Νομικιανών 463648τμ, και του Άγιου Νεκταρίου 204400τμ.

- Επί ενετοκρατίας (13ο με 17ο αι. - 1645) ο οικισμός ανήκε στη Βαρωνία Σφακίων.
- Το 1867 με “Οργανικό Νόμο”, ολόκληρη η επαρχία Σφακίων μαζί με τις επαρχίες Αγ. Βασίλειο και Αποκόρωνα αποτέλεσαν τον Νομό Σφακίων με πρωτεύουσα τον Βάμο.
- Το 1886 με 1893 το Ασφένδου ανήκε στον Δήμο Ίμπρου.
- Οι πρώτοι Δήμοι συγκροτήθηκαν το καλοκαίρι του 1897. Μετά την ψήφιση του πρώτου Δημοτικού Νόμου του νησιού από την Κρητική συνέλευση και την έγκριση του από την Τουρκική διοίκηση, η Κρήτη χωρίστηκε σε 86 Δήμους με διάταγμα που εξέδωσε ο γενικός διοικητής Φωτιάδης Πασάς. Σύμφωνα με αυτό, η επαρχία Σφακίων μεταξύ άλλων είχε τον Δήμο Σφακίων με έδρα τη Χώρα Σφακίων και περιλάμβανε τους Κομητάδες, το Μουρί, το νησί Γαύδος και τη Μονή της Παναγίας της Θυμιανής.

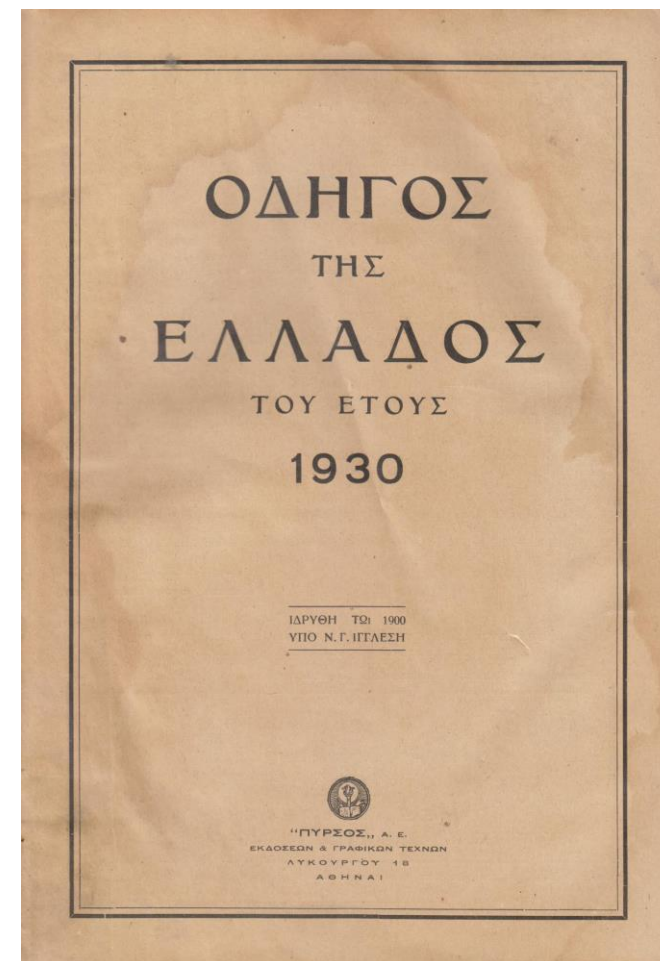
Ο Δήμος Καλλικράτη με έδρα τον Καλλικράτη περιλάμβανε Ασφένδου, Κολοκάσια, Πατσιάνο, Φραγγοκάστελο, Αργουλέ, Σκαλωτή, το Καψοδάσος και τη Μονή Αγίου Χαραλάμπους. Ο Δήμος Ίμβρου περιλάμβανε μόνο το ομώνυμο χωριό όπως και ο Δήμος Ασκύφου που περιλάμβανε μόνο το χωριό Ασκύφου.

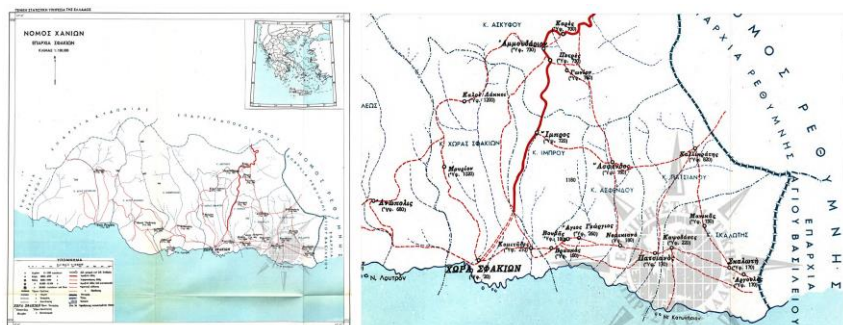
- Το 1897-1915 το Ασφένδου ανήκε στον Δήμο Καλλικράτη.
- Το 1915 με Βουλευτικό Διάταγμα καταργήθηκε ο Νομός Σφακίων και η επαρχία Σφακίων έμεινε στον Νομό Ρεθύμνης, για να ενσωματωθεί ξανά στον Νομό Χανίων το 1925.
- Το 1925 η επαρχία Σφακίων αποσπάστηκε από τον Νομό Ρεθύμνου και προσαρτήθηκε στον Νομό Χανίων. Η Κοινότητα Ασφένδου περιλάμβανε τα χωριά: Βρασκά, Ίμπρου και Ασφένδου.
- Το 1926 αποσπάστηκαν Βρασκάς και Ίμπρου και δημιουργήθηκε η κοινότητα Ίμπρου.
- Το 1956 ορίστηκαν τα διοικητικά όρια της κοινότητας Ασφένδου. Συντάχθηκαν συνολικά τρεις εκθέσεις που η κάθε μία όριζε τα όρια της κοινότητας στις 3 κατευθύνσεις του ορίζοντα: βόρεια με την κοινότητα Ασκύφου, δυτικά με την κοινότητα Ίμπρου και ανατολικά με την Κοινότητα Πατσιανού.

¹ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996.

Εικόνα 2. Χάρτης περιοχής 1930 - Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930

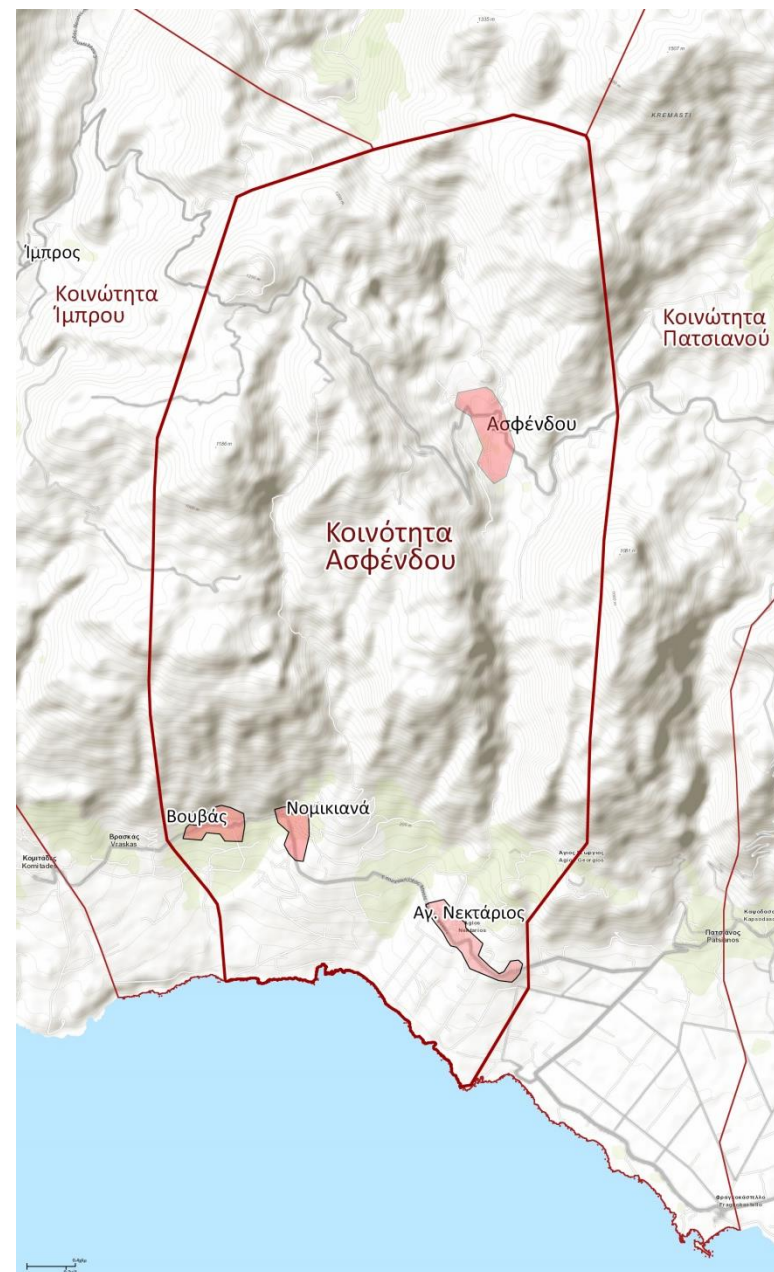

Εικόνα 3. Χάρτης 1950 (α) Όρια Δήμου Σφακίων και όρια κοινοτήτων, (β) Όρια κοινότητας Ασφένδου

Εικόνα 4. Χάρτης 1975 Αριστερά, 1965 δεξιά. Διαφοροποίηση στο οδικό δίκτυο της περιοχής Ασφένδου (Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος)

Εικόνα 4 γ. Χάρτης με όρια παλιάς κοινότητας Ασφένδου και όρια οικισμών.

1.2 Φυσικό Περιβάλλον

Τα Λευκά όρη είναι η μεγαλύτερη σε έκταση οροσειρά του νησιού. Έχουν κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά και καταλαμβάνουν μια έκταση μήκους 50 και πλάτους 25 χιλιομέτρων που αποτελεί σχεδόν το 40% του νομού Χανίων. Τα βουνά χαμηλώνουν με ομαλές πλαγιές προς τον βορρά, ενώ οι νότιες πλαγιές είναι κατά κανόνα απότομες και αφιλόξενες. Δυτικά, νοτιοδυτικά και νότια της κορυφογραμμής βρίσκεται το κεντρικό τμήμα του ορεινού όγκου των Λευκών Ορέων, με περισσότερες από πενήντα γυμνές κορυφές που ξεπερνούν σε υψόμετρο τα 2.000 μ. και υψηλότερη κορυφή τις Πάχνες στα 2.453 μ.

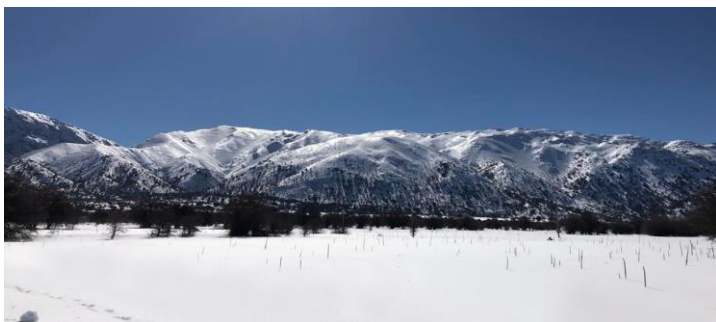
Εικόνα 5. Βόρεια πλευρά Λευκών Ορέων τον χειμώνα. Λήψη από την περιοχή του Αποκόρωνα.

Τα ψηλότερα σημεία των Λευκών Ορέων ονομάζονται Μαδάρες. Είναι τα θερινά βοσκοτόπια των Σφακιανών και η ονομασία τους προέρχεται από το αρχαιοελληνικό “μαδαρός” που σημαίνει γυμνός και αναφέρεται στην κυρίαρχη φαινομενική γύμνια από βλάστηση. Σε αυτήν τη γύμνια αλλά και στο γκριζόλευκο μάρμαρο οφείλεται η διαπίστωση που κάνει ο καθένας όταν ατενίζει από κάποια μακρινή απόσταση την οροσειρά της δυτικής Κρήτης, ότι τα όρη είναι πράγματι λευκά. Τον χειμώνα, βέβαια, είναι το απαστράπττον κατάλευκο του χιονιού που ντύνει τις κορυφές. Όταν, όμως, αυτό λείπει, οι κορυφές και πάλι είναι λευκές, εξαιτίας των πετρωμάτων που έχουν σαν βάση τους το ανθρακικό ασβέστιο.

Στο σύνολό τους σχηματίστηκαν πριν από αρκετές εκατοντάδες εκατομμύρια χρόνια μέσω ανυψώσεων κάποιων περιοχών, την κατάπτωση άλλων και τη δημιουργία πολυάριθμων ρηγμάτων. Οι έντονες ανοδικές κινήσεις, οι οποίες διαρκούν μέχρι και σήμερα και στις οποίες οφείλεται η δημιουργία των υψηλότερων κορυφών, ξεκίνησαν από τα τέλη της γεωλογικής εποχής του Πλειόκαινου (περίπου 2,6 εκατομμύρια χρόνια πριν). Όλο το συγκρότημα λόγω της ασβεστολιθικής του σύνθεσης είναι έντονα καρστικοποιημένο². Από τη δράση των τεκτονικών γεγονότων σε συνδυασμό με την καρστικοποίηση, αναπτύχθηκαν τα πολυάριθμα φαράγγια, τα μικρά και μεγάλα έγκοιλα, τα βάραθρα, τα σπήλαια, οι δολίνες και πόλγες. Τόσο οι σάρες όσο και η ελάχιστη εμφάνιση επιφανειακών νερών είναι αποτέλεσμα της έντονης καρστικοποίησης³.

² Πετρώματα που έχουν υποστεί αποσάθρωση και διάβρωση από το νερό, τους μικροοργανισμούς και άλλους παράγοντες

³ Φασούλας Γ.Χ. *Οδηγός υπαίθρου για την γεωλογία της Κρήτης*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο 2000.

Εικόνα 6. Τα Λευκά Όρη τον χειμώνα. Λήψη από οροπέδιο Ομαλού .

Εικόνα 7. (α) & (β) Λευκά όρη. Λήψεις από την ορειβατική διαδρομή προς την κορυφή "Πάχνες"

Διασχίζοντας τα φαράγγια παρατηρείς και από την αριστερή και από τη δεξιά πλευρά τη χαρακτηριστική διαστρωμάτωση των πετρωμάτων με τα άσπρα ασβεστολιθικά πετρώματα να εναλλάσσονται με μαύρες οριζόντιες λωρίδες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από το ίδιο πάχος και τις ίσες μεταξύ τους αποστάσεις. Στο οδοιπορικά και εντυπώσεις από τη δυτική Κρήτη του Μιχαήλ Δέφνερ⁴ παρομοιάζεται αυτό το φαινόμενο “σαν να έχεις μία φόρμα παγωτού κρέμας και σοκολάτας και να την κόβεις από πάνω προς τα κάτω”. Επίσης περιγράφεται χαρακτηριστικά πως η μία εξοχή από τη μία πλευρά 'κουμπώνει' με την αντίστοιχη εσοχή από την απέναντι πλαγιά.

Η παρουσία όλων αυτών των γεωλογικών φαινομένων, δημιουργούν μια έντονα δαιδαλώδη μορφολογία και ένα πλούσιο γεωμορφολογικό ανάγλυφο. Οι διάφορες διαδικασίες που επέδρασαν πάνω στα πετρώματα ήταν τόσο έντονες και ποικίλες που το τελικό αποτέλεσμά τους, το σημερινό ανάγλυφο, είναι εντυπωσιακό. Η ποικιλία των γεωμορφολογικών ποιτήτων που συναντάς σε ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο έχει πυκνότητα αντίστοιχη εκατοντάδων τ. χμ, φαινόμενο το οποίο προσδίδει στο τοπίο μια απaráμιλλη ομορφιά.

Τα πολυάριθμα φαράγγια αυλακώνουν όλη τη νότια πλευρά της οροσειράς, με το Φαράγγι της Σαμαριάς να ξεχωρίζει για τα πολύ στενά και ψηλά περάσματα του, το συνολικό μήκος του και τις εντυπωσιακές πτυχωσεις που σχηματίζουν τα πετρώματά του.

⁴ Μιχαήλ Δέφνερ , Οδοιπορικά και εντυπώσεις από την δυτική Κρήτην', Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης 1918, <http://www.lib.uoc.gr> , σελ.131

Τα Λευκά Όρη χαρακτηρίστηκαν το βουνό με την μεγαλύτερη συγκέντρωση σπηλαίων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο⁵. Το σπήλαιο-βάραθρο Γουργούθακας, στη Βορειοανατολική πλευρά των Λευκών Ορέων με 1500μ. βάθος, είναι το βαθύτερο της Ελλάδας.

Συνολικά, στον κύριο κορμό της οροσειράς υπάρχουν δύο κυρίως ομάδες πετρωμάτων, των πλακωδών ασβεστόλιθων και του τρυπαλίου. Η σημαντικότερη, και αυτή που κατέχει τον μεγαλύτερο όγκο, είναι η ομάδα πετρωμάτων των “πλακωδών ασβεστόλιθων”. Είναι τα πετρώματα που σε όλο το νησί σχηματίζουν τη ραχοκοκαλιά πάνω στην οποία βρίσκονται όλες οι υπόλοιπες ομάδες. Παράλληλα, είναι και τα πιο βαθιά πετρώματα που γνωρίζουμε στην Κρήτη, εφόσον δεν ξέρουμε τι υπάρχει κάτω από αυτά. Στα ανώτερα του τμήματα ο ασβεστόλιθος αποτελείται από πιο λεπτές πλάκες που αποχωρίζονται εύκολα μεταξύ τους και για αιώνες αποτέλεσαν ένα καταπληκτικό δομικό υλικό σε όλο το νησί.

Τα Λευκά Όρη θεωρούνται ένας από τους σημαντικότερους βοτανικούς παραδείσους σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε όλη τη δυτική Κρήτη υπάρχουν πάνω από 1.500 είδη φυτών, ενώ από τα 650 είδη που απαντώνται σε μεγάλο υψόμετρο των Λευκών Ορέων, τα 25 είναι στενότοπα ενδημικά και κοντά στα 100 ενδημικά της Κρήτης. Ο ορεινός όγκος είναι μια περιοχή με γυμνές, βραχώδεις κορυφές και βαθιά φαράγγια, όπου κατά τόπους εμφανίζονται δάση από πουρνάρια και άρκευθους. Στην περιοχή βρίσκεται το μεγαλύτερο, και ένα από τα τελευταία που έχουν απομείνει στο νησί, δάσος άγριου κυπαρισσιού, ενώ στην περίμετρο του βουνού απλώνονται μεγάλα δάση τραχείας πεύκης.

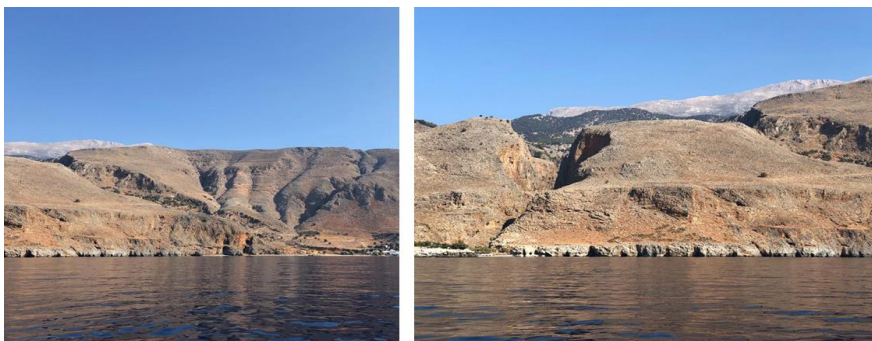
Η ορνιθοπανίδα του βουνού φτάνει τα 200 είδη, τα μισά από τα οποία εμφανίζονται στην περιοχή κατά την διάρκεια των εποχικών μεταναστεύσεων. Στην κορυφή αυτών των ειδών βρίσκεται ένα από τα πιο σπάνια πουλιά της Ελλάδας και της Ευρώπης, ο γυπαετός. Τα Λευκά Όρη είναι μια σημαντική περιοχή για το όρνιο αλλά και άλλα μεγάλα αρπακτικά πουλιά⁶. Τα θηλαστικά των Λευκών Ορέων φτάνουν τον εντυπωσιακό αριθμό των 32 ειδών, στην κορυφή των οποίων βρίσκεται ο διάσημος κρητικός αίγαγρος.

Για τον προσδιορισμό του κλίματος δεν υπάρχουν άμεσες μετρήσεις καθώς οι μετεωρολογικοί σταθμοί στην Κρήτη που βρίσκονται σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 500μ. είναι ελάχιστοι. Υπολογίζεται ότι οι πλαγιές και οι κορυφές των Λευκών Ορέων που βρίσκονται πάνω από τα 2000μ. δέχονται βροχοπτώσεις 2000mm-3000mm ετησίως με το 80% να πέφτει σε μορφή χιονιού. Οι περιοχές σε υψόμετρο 500μ. δέχονται βροχές περίπου 1200mm ετησίως. Η παρουσία του χιονιού στα ορεινά γίνεται αισθητή περί τα μέσα του Νοέμβρη και τα Λευκά Όρη παραμένουν χιονισμένα στα σκιερά τους τμήματα μέχρι και τις αρχές του καλοκαιριού. Η μεγάλη περίοδος ανομβρίας και οι σχετικά υψηλές θερμοκρασίες (Απρίλιος - Σεπτέμβριος) αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό του κλίματος των χαμηλών υψομέτρων. Οι άνεμοι πνέουν από βόρειες κυρίως διευθύνσεις. Στα μεγαλύτερα υψόμετρα η ένταση των ανέμων είναι υψηλότερη από τις πεδινές περιοχές και εξαιτίας της γεωμορφολογίας τοπικά μπορεί να εξελιχθούν σε πολύ ισχυρούς⁷.

⁶ Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία, διαδικτυακός τόπος

⁷ Υπουργείο Περιβάλλοντος & Ενέργειας, Ειδική Γραμματεία Υδάτων, 1η Αναθεώρηση Σχεδίου Διαχείρισης Λεκανών Απορροής Ποταμών του Υδατικού Διαμερίσματος Κρήτης (EL13), Προσχέδιο Διαχείρισης Λεκανών Απορροής Ποταμών 2017, σελ. 43.

⁵ μέχρι το 2013 είχαν καταγραφεί στην περιοχή περισσότερα από 1250 σπήλαια

Εικόνα 8. Νότια πλευρά Λευκών Ορέων. Φαράγγι Αράδαινας.

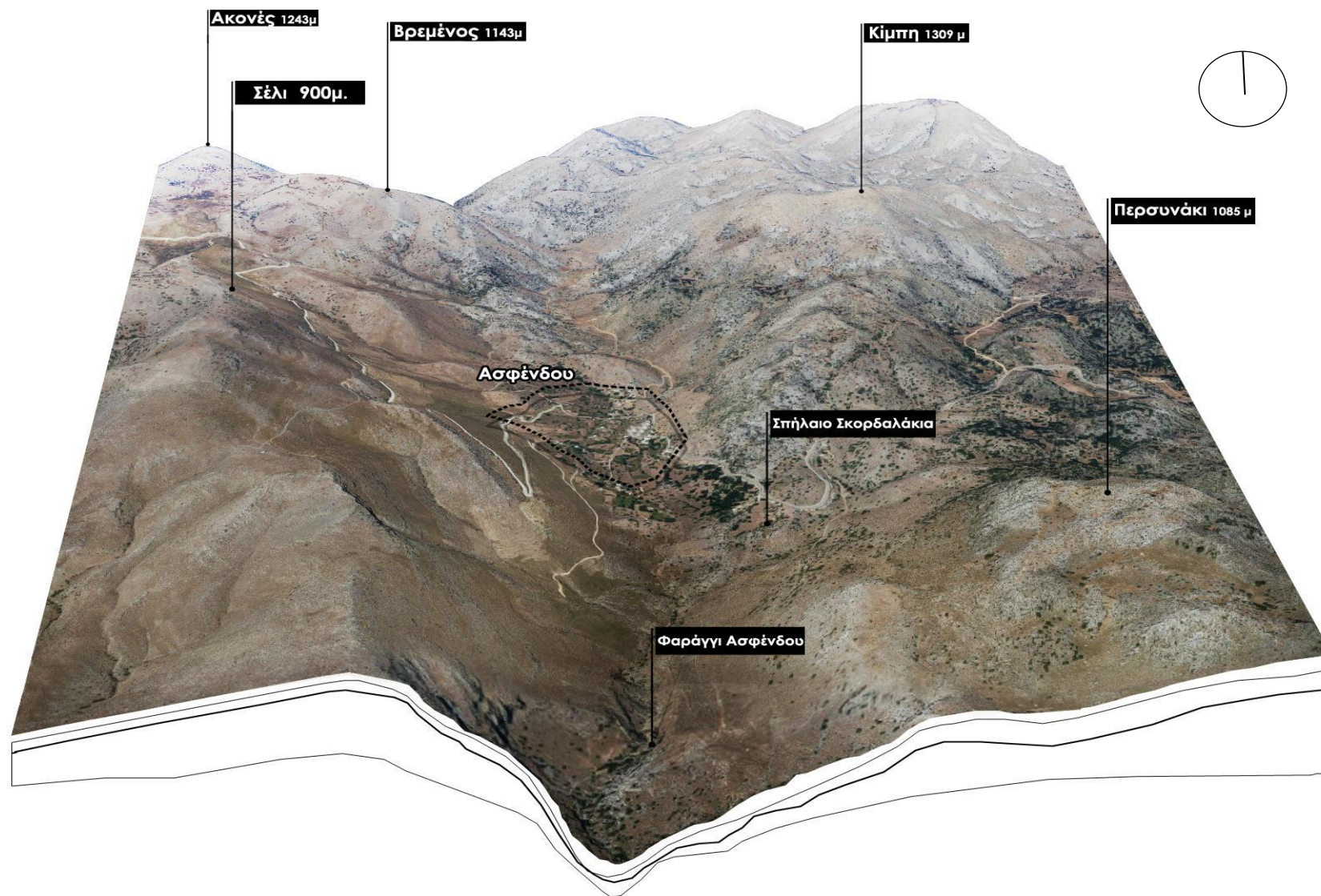

Εικόνα 9. Γυπαετός ή Κοκκαλός (*Gypaetus barbatus*)

Εικόνα 10. Κρητικός αίγαγρος ή αγρίμι (*Capra aegagrus creticus*)

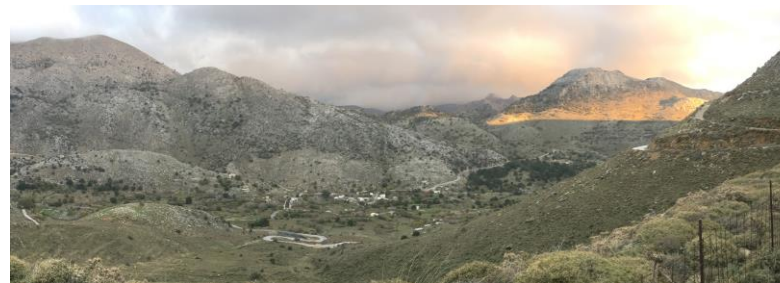
Το ποικίλο γεωμορφολογικό ανάγλυφο που χαρακτηρίζει τη μορφολογία του συνόλου των Λευκών Ορέων εκτείνεται και στην περιοχή που μελετάται. Ανατολικά, βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά της κορυφογραμμής των Λευκών Ορέων, τα υψόμετρα είναι χαμηλότερα. Το χωριό Ασφένδου βρίσκεται στους πρόποδες της νότιας-ανατολικής πλευράς των Λευκών Ορέων, στο ανατολικό ορεινό μέρος του δήμου Σφακίων, και σε υψόμετρο 770 μ. Περιβάλλεται από τα βουνά Περισυνάκι (1085 μ) από τον νότο, Κίμπη (1309 μ.) από ανατολή, Βρεμένος (1143 μ) από τον βορρά και Σέλη (900 μ.) από τη δύση. Οι πλαγιές των βουνών πλαισιώνουν τον οικισμό ενώ παράλληλα σε συνδυασμό με τους μικρότερους λόφους δημιουργούν πολυάριθμες μικρές ρεματιές και τη γέννηση του Ασφενδιανού φαραγγιού. Στα υψηλότερα σημεία των βουνών οι πλαγιές γίνονται πολύ απότομες και βραχώδεις, ενώ στη βάση τους αναπτύσσονται αλληλοεπικαλυπτόμενες κοιλάδες με σημαντική βλάστηση. Συνολικά, το σύμπλεγμα των βουνών έχει αραιή βλάστηση από φρύγανα, ρεματιές και φαράγγια που έχουν κάποια δάση, ενώ στις κοιλάδες που δημιουργούνται ανάμεσα στους λόφους και στους ορεινούς όγκους υπάρχουν μεγάλες επίπεδες εκτάσεις με λιβάδια και αειθαλείς βελανιδιές. Οι ποικίλες εναλλαγές στο ανάγλυφο, προέκταση της μορφολογίας του συνόλου της οροσειράς των Λευκών Ορέων, χαρακτηρίζουν τον τρόπο που διαμορφώνεται ο χώρος. Σημαντικές εναλλαγές σε υψόμετρα, διαφορετικές κλίσεις εδάφους, αέρας και φως που περνάει ή εμποδίζεται από τους ορεινούς όγκους, συνθέτουν υποπεριοχές μεταξύ τους διαφοροποιημένες ως προς τη μορφολογία, το κλίμα και τη βλάστηση. Ανάμεσά τους και τα σημεία αυτά που αποτελούν πεδία συνάντησης των ετερόκλητων περιοχών και που φέρουν στοιχεία από τις διάφορες περιοχές τις οποίες ενώνουν.

Εικόνα 11. Βουνά που πλαισιώνουν τον οικισμό

Το επίμηκες οροπέδιο στο οποίο αναπτύσσεται κυρίως ο οικισμός έχει κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Πρόκειται για μια κοιλάδα με ήπιες εναλλαγές οι οποίες προκύπτουν από τις ρίζες των τριγύρω βουνών που τη διατρέχουν. Οι μεγάλοι αυτοί αναβαθμοί έχουν την ιδιότητα να συγκεντρώνουν αλλά και να συγκρατούν μικρή ποσότητα υδάτων, καθιστώντας την περιοχή την πιο “πράσινη”. Το βυθισμένο αυτό σημείο, συγκρινόμενο με τις κορυφές και τις πλαγιές των βουνών, είναι αρκετά προστατευμένο από τους ανέμους όλων των κατευθύνσεων. Ωστόσο, δεν είναι ανεπηρέαστο από τους ισχυρούς βοριάδες που προερχόμενοι από το οροπέδιο Ασκύφου περνούν στην κοιλάδα από το υψίπεδο Άμπελου και από τον Ακονέ στα βορειοδυτικά. Το ίδιο ισχύει και με τους νοτιάδες που κάνουν την εμφάνισή τους το καλοκαίρι και “τρυπώνουν” στην πεδινή περιοχή από το φαράγγι του Ασφένδου. Του “δέτη το πλάι”⁸, έτσι όπως ονομάζεται η ανατολική πλαγιά του βουνού Σέλι, στα δυτικά του οικισμού, συναντά ομαλά την κοιλάδα του οικισμού χωρίς απότομες εξάρσεις και κλίσεις. Το βραχώδες έδαφος της περιοχής συγκρατεί λίγο χώμα και έχει κάποια βλάστηση. Απέναντί της, ένα άνοιγμα δημιουργείται στις ψηλές κορφές, που επιτρέπει στο ανατολικό φως να περάσει ανεμπόδιστο και να λούσει την πλαγιά για το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας. Αυτό το φως που κάνει τα αμπέλια να ευδοκιμούν είναι ίσως η αιτία που αρκετές καλλιέργειες σταφυλιών συγκεντρώνονται σε αυτήν την περιοχή. Απέναντι ακριβώς, η πλαγιά του Κίμπη, πιο βραχώδης, σαφώς λιγότερο πράσινη, φτάνει με απότομη κλίση στη μικρή κοιλάδα. Από αρκετά σημεία της προσφέρεται θέα στη θάλασσα, θέα που δεν διαθέτει το επίπεδο τμήμα της περιοχής.

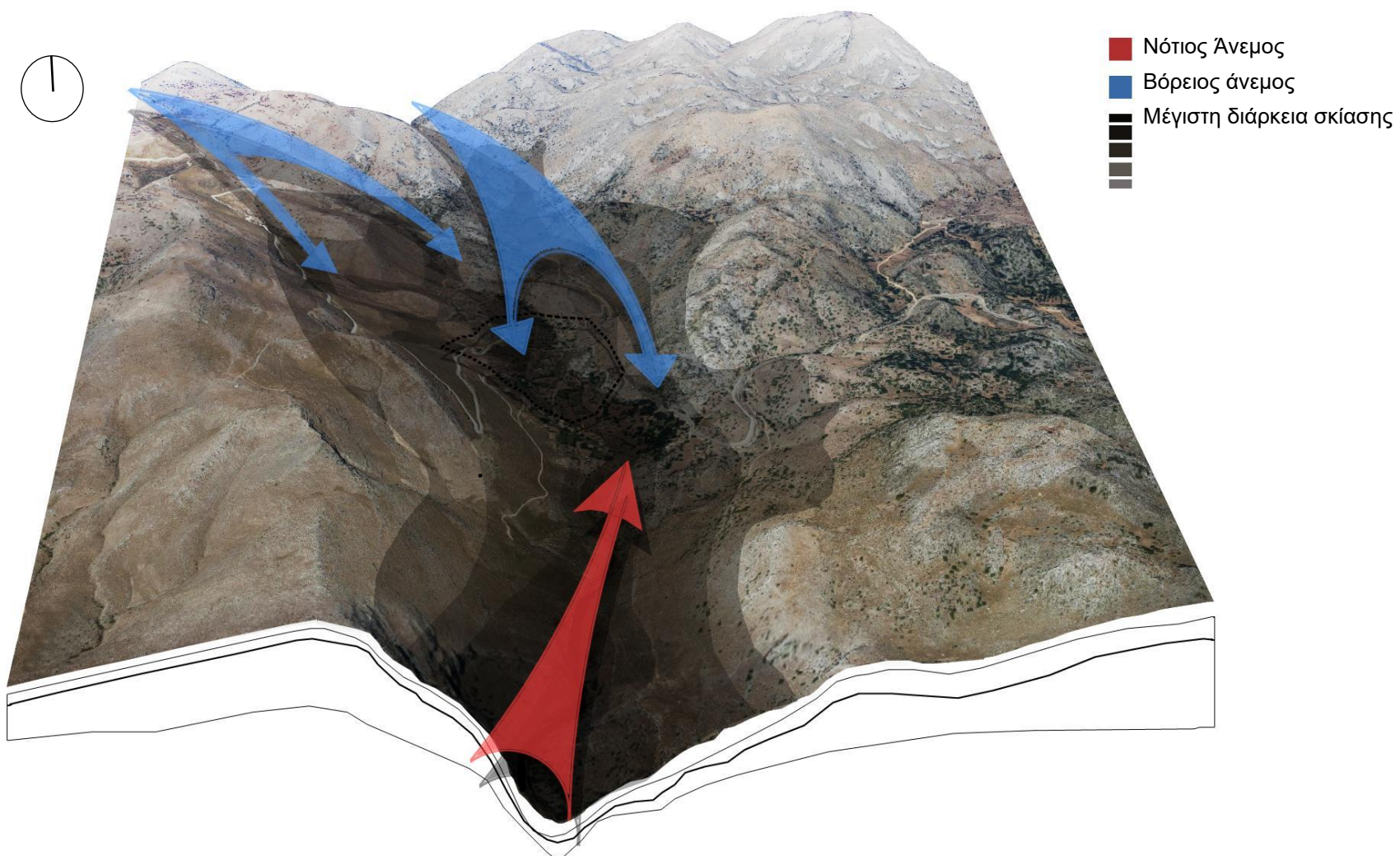
⁸ Δέτης στην Κρητική διάλεκτο σημαίνει κατακόρυφος βράχος, ο γκρεμός.

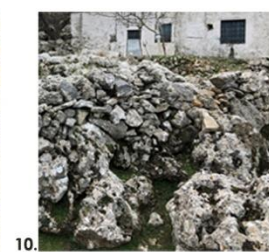
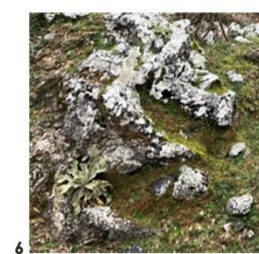
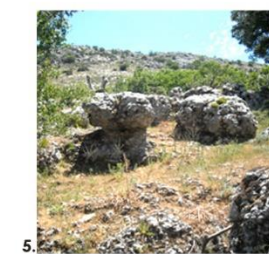
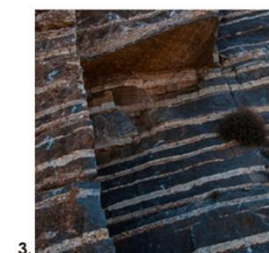
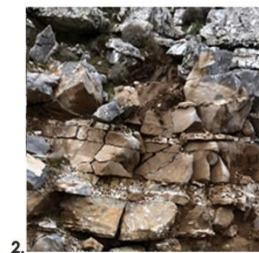
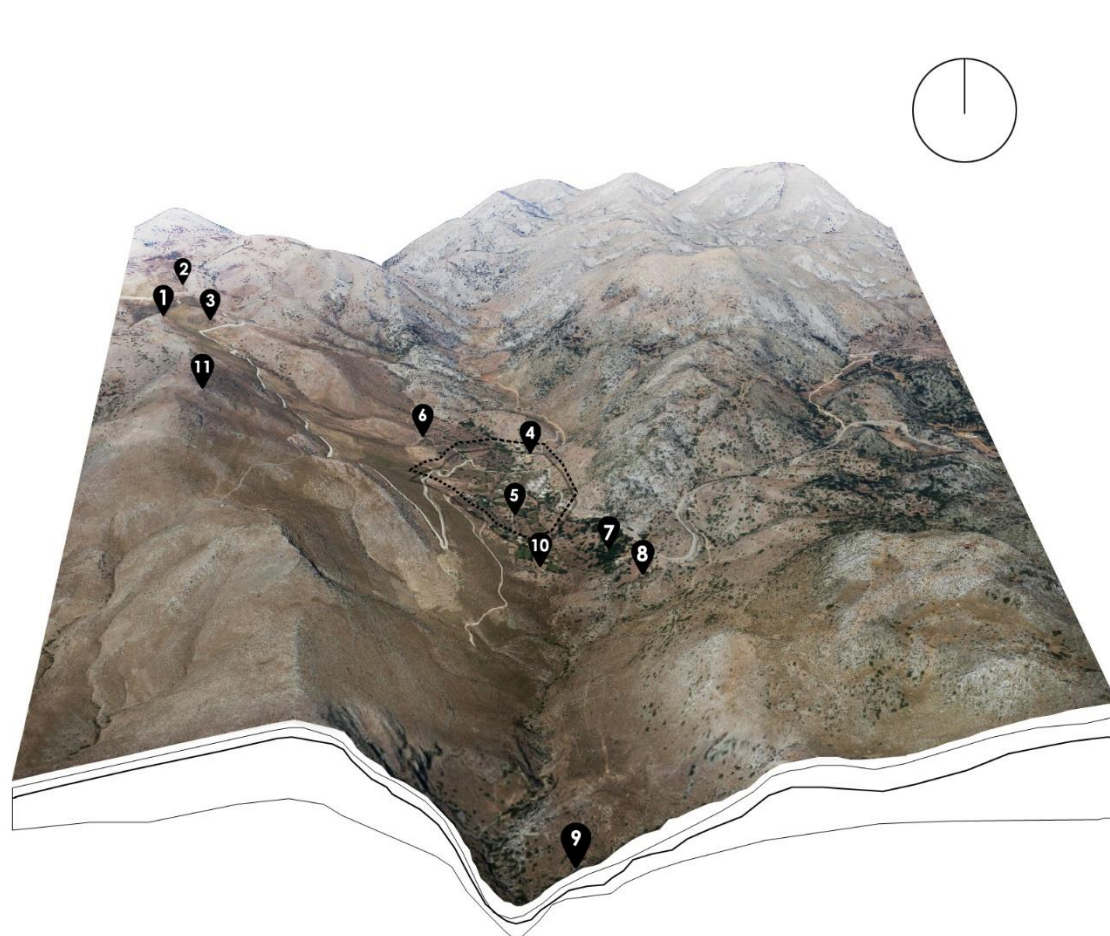
Εικόνα 11. β. Οικισμός Ασφένδου, λήψη από τα βορειοδυτικά με την κορυφή Κίμπη στα αριστερά και την κορυφή Περσυνάκη στα δεξιά

Εικόνα 12. Ανάβαση προς την κορυφή Περσυνάκη με θέα προς τα βορειοδυτικά

Εικόνα 13. Κατεύθυνση ανέμων που πνέουν συνήθως στην περιοχή

9.

10.

11.

Εικόνα 13.β.. Ασβεστολιθικά πετρώματα της περιοχής

Σε αυτήν την πλευρά των Λευκών Ορέων, στις παρυφές της οροσειράς, υπάρχουν γκρίζοι δολομίτες και ασβεστόλιθοι ηλικίας 200 εκ.χρ., ενώ τα πετρώματα στον κεντρικό κορμό της οροσειράς είναι πολύ νεότερα. Αν λάβουμε υπόψη ότι η πρώτη ξηρά του νησιού εμφανίζεται στις αρχές του Μειόκαινου (περίπου 23 εκατομμύρια χρόνια πριν), γίνεται αντιληπτή η μοναδικότητα του φαινομένου να υπάρχουν τόσο παλαιά πετρώματα στην επιφάνεια του εδάφους. Λίγο πιο χαμηλά, διαβρωμένοι από τη βροχή και τον αέρα, ανοιχτόχρωμοι ασβεστόλιθοι περιστοιχίζονται από κοκκινόχωμα. Αλλού γυμνοί, αλλού καλυμμένοι από αγκαθωτούς θάμνους και πρίνους, προβάλλουν σαν νησιά ανάμεσα στους ήπιους κυματιστούς λόφους από νεότερες λευκοκίτρινες μάργες⁹.

Τους θερινούς μήνες το κλίμα είναι ξηρό και επικρατούν υψηλές θερμοκρασίες κατά τη διάρκεια της ημέρας και αρκετά χαμηλότερες κατά τη διάρκεια της νύχτας. Ο οικισμός κατοικείται αποκλειστικά τους καλοκαιρινούς μήνες, καθώς οι συνθήκες το χειμώνα δεν προσφέρονται για την εξάσκηση της κύριας ασχολίας που είναι η βόσκηση των κοπαδιών. Τον χειμώνα, οι βροχές, οι χαμηλές θερμοκρασίες αλλά και οι χιονοπτώσεις, αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά του καιρού. Οι βροχοπτώσεις στα ορεινά τμήματα, είναι περισσότερες από αυτές στην υπόλοιπη Κρήτη και αυτό γιατί τα υγρά ρεύματα, που προέρχονται από το Ιόνιο, αιχμαλωτίζονται στα Λευκά Όρη. Η χιονοκάλυψη σε αυτό το υψόμετρο μπορεί να έχει διάρκεια από μία έως τρεις εβδομάδες με σημεία, όπως τους πρόποδες του Άκονε (περιοχή Χιονίστρα-χιονίστρα είναι στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα το μέρος που κρατάει μεγάλες χιονούρες, μέρη που το χιόνι αργεί πολύ να λιώσει), να συγκρατούν το χιόνι για μεγαλύτερα διαστήματα. Η μεγάλη

περίοδος ανομβρίας (Απρίλιος - Σεπτέμβριος) αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των περιοχών από το υψόμετρο αυτό και κάτω. Για τον λόγο αυτό δημιουργείται η ανάγκη αποθήκευσης υδάτων, καθώς, επίσης, αποτελεί και βασικό παράγοντα στη διαμόρφωση της χλωρίδας και κατ' επέκταση στη μετακίνηση της βόσκησης. Η περιοχή είναι εκτεθειμένη στον βόρειο και νότιο άνεμο, ενώ ο πολύ κοινός δυτικός αέρας που πνέει στον Νομό Χανίων, εμποδίζεται από τον ορεινό όγκο Σέλη. Εξαιτίας των στενών περασμάτων ανάμεσα στα βουνά και τα φαράγγια ο άνεμος ανεξαρτήτως κατεύθυνσης μπορεί να αποκτήσει μεγάλη ένταση.

Τα περισσότερα ύδατα της περιοχής είναι υπόγεια. Εμφανή υδάτινα ρεύματα δεν υπάρχουν αλλά υπάρχουν πολλά υπόγεια. Μοναδικά επιφανειακά νερά λιγοστές πηγές και πολυάριθμα ρυάκια που σχηματίζονται τους χειμερινούς μήνες στις σχισμές του ανάγλυφου της περιοχής και εξαφανίζονται σταδιακά στο υπέδαφος.

⁹ Δρ. Μπάμπη Φασουλά, εισήγηση του ερευνητή του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Κρήτης στο Σεμινάριο με θέμα τα Λευκά Όρη και τα Φαράγγια, 2004

Από τους σημαντικότερους γεωμορφολογικούς σχηματισμούς της περιοχής είναι το Φαράγγι του Ασφένδου. Η κατεύθυνση του είναι από τον βορρά προς το νότο, με έντονη κατηφορική κλίση. Η σταδιακή δημιουργία του φαράγγιού εκκινεί μέσα από τον οικισμό Ασφένδου. Η μικρή ρεματιά που χωρίζει στη μέση το χωριό και περνάει ανάμεσα στη γειτονιά Χαρακάκια και στις γειτονιές στους πρόποδες του όρους Σέλι, εξελίσσεται σε ένα φαράγγι τεσσάρων χιλιομέτρων που καταλήγει στο χωριό Νομικιανά. Το τμήμα του μονοπατιού που διέρχεται εντός του οικισμού είναι λιθόστρωτο καλντερίμι, άλλοτε διατηρημένο και άλλοτε όχι. Καθώς σταδιακά το μονοπάτι κατηφορίζει και οι πλαγιές υψώνονται δεξιά και αριστερά το λιθόστρωτο σταδιακά χάνεται για να εμφανιστεί ξανά μόνο σε λίγα σημεία της διαδρομής. Η παλαιότητα του λιθόστρωτου υποδηλώνει ότι για πολλές γενιές στο παρελθόν η διαδρομή αυτή υπήρξε η κύρια σύνδεση του Ασφένδου με τα θερινά χωριά Βουβά, Κολοκάσια, και Νομικιανά. Αυτή ήταν η διαδρομή που οι κάτοικοι ακολουθούσαν την άνοιξη με τα ζώα τους για να “βγουν” όπως οι ίδιοι λένε, στο θερινό χωριό Ασφένδου και από εκεί πάλι τον Οκτώβρη, αρχές Νοέμβρη κατέβαιναν στα χειμερινά χωριά. Αν η διαδρομή, και κυρίως η ανάβαση, φαντάζει σήμερα δύσκολη με ένα μικρό ορειβατικό σάκο και κατάλληλο ορειβατικό εξοπλισμό, εύκολα φανταζόμαστε τη δυσκολία που αντιμετώπιζαν τα μέλη μιας οικογένειας να ανεβαίνουν τα απότομα σημεία της διαδρομής φορτωμένα με όλα όσα θα χρειάζονταν για 6 μήνες. Το δέος που προκαλεί αυτό το θαυμαστό γεωλογικό φαινόμενο πολλαπλασιάζεται όταν κανείς φανταστεί τους ηρωικούς κατοίκους του παρελθόντος να δίνουν σε αυτό το πεδίο τις μάχες τους, να στήνουν τις ενέδρες τους στους ξένους κατακτητές και να βρίσκουν το κρησφύγετό τους.

Εικόνα 16. Φαράγγι Ασφένδου. Λήψη από τον βορά με θέα στο Λιβικό πέλαγος

Εικόνα 17. Διάσχιση του Ασφενδιανού φαράγγιού από πεζοπόρους

Το έδαφος στο μεγαλύτερο τμήμα του μονοπατιού σήμερα είναι το φυσικό έδαφος διαμορφωμένο από τις πατημασιές των ανθρώπων και των ζώων. Το μονοπάτι σχεδόν σε όλο το μήκος του φαραγγιού είναι περίπου 50μ. ψηλότερα από το χαμηλό σημείο της ρεματιάς. Υπάρχουν σημεία της διαδρομής που η κλίση γίνεται αρκετά απότομη. Στο σύνολό του θα το χαρακτηρίζαμε ένα σχετικά “ανοιχτό” φαράγγι. Το πέρασμα ανάμεσα στις πλαγιές του που φτάνουν και τα 500μ. ύψος είναι μεγάλο και χωρίς στενά περάσματα. Οι αποστάσεις ανάμεσα στα υψηλά σημεία των πλαγιών του είναι από 300μ.-800μ.

Από πολλά σημεία της διαδρομής η θέα στο Λιβυκό Πέλαγος είναι καθηλωτική. Η πλούσια βλάστηση περιορίζεται μόνο στην κοίτη του ποταμού, αρκετά δηλαδή πιο χαμηλά από το μονοπάτι, αφήνοντας τη διαδρομή χωρίς σκίαση. Πρίνοι και αρωματικά βότανα, όπως θυμάρι, ρίγανη, φασκόμηλο και δίκταμο, αρωματίζουν τη διαδρομή. Στις βραχώδεις πλαγιές, επίσης, ανθεί ο κρητικός έβενος ή αλλιώς αρχοντόξυλο¹⁰. Είναι αειθαλής θάμνος μέτριου ύψους που ανθοφορεί τουλάχιστον για ένα μήνα στην αρχή του καλοκαιριού. Την άνοιξη, επίσης, ο οικισμός Ασφένδου γεμίζει με το λευκό άνθος των Ασφόδελων.

Διασχίζοντας το Φαράγγι Ασφένδου βρίσκουμε και το «Σπήλαιο του Βοσκού», μια μικρή σπηλιά που αποτελούσε καταφύγιο των βοσκών. Λίγο πριν το τέλος της διαδρομής, σε μια παράκαμψη πριν τα Κολοκάσια, είναι χτισμένος μέσα στον βράχο ο ναός του Αγίου Αντωνίου με πανέμορφες αγιογραφίες.

¹⁰ Λόγω ελλείψεως μπαμπακιού ή άλλου κατάλληλου υλικού παλαιότερα γέμιζαν τα μαξιλάρια με τα λουλούδια του και το ξύλο του μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή επίπλων επειδή είναι πολύ σκληρό .

Εικόνα 18. Πέρασμα στο φαράγγι Ασφένδου με απόκρημνους βράχους

Εικόνα 19. Πυκνή βλάστηση μόνο κοντά στην κοίτη του ποταμού.

Εικόνα 20. Κρητικός έβενος ή αρχοντόξυλο .

Εικόνα 21. Σπήλιο του Βοσκού

Εικόνα 22. Η αρχή του φαράγγιού κοντά στον οικισμό Ασφένδου

Εικόνα 23. Ο οικισμός Ασφένδου στο βάθος και η σύνδεση του με το φαράγγι

Παράλληλα με το φαράγγι του Ασφένδου και με την ίδια κατεύθυνση με αυτό, υπάρχουν δύο ακόμα φαράγγια στην ευρύτερη περιοχή. Ανατολικά από το φαράγγι Ασφένδου βρίσκεται το φαράγγι του Καλλικράτη και δυτικά το φαράγγι της Κάπνης.

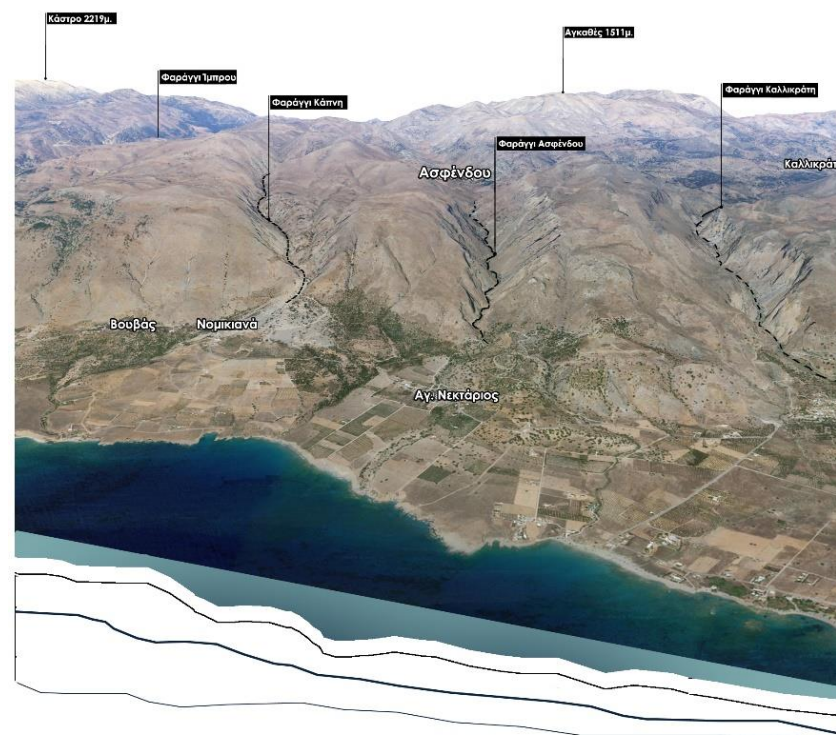
Η μεγαλύτερη κι εντυπωσιακότερη σάρα ή χαλασές¹¹, πιθανά σε ολόκληρη την Κρήτη, βρίσκεται στην έξοδο του φαραγγιού της Κάπνης και φτάνει μέχρι τα Νομικιανά. Το γεωλογικό φαινόμενο είναι ορατό από μεγάλη απόσταση και το συνοδεύει μία ενδιαφέρουσα ιστορία. Κατά την ενετοκρατία η περιοχή -όπως και όλα τα Ανατολικά Σφακιά- καλυπτόταν από πυκνά δάση, που αποτελούσαν κρυψώνα για τους Κρήτες επαναστάτες.

Οι Ενετοί έκαιψαν μαζί με άλλα το δάσος της Κάπνης το οποίο ήταν τόσο πυκνό που λέγεται ότι έκαιγε η φωτιά για ολόκληρες εβδομάδες. Στη φωτιά που εγκλωβίστηκε στα κλειστά τοιχώματα του φαραγγιού, αναπτύχθηκαν πολύ υψηλές θερμοκρασίες και δημιουργήθηκε το φαινόμενο του φούρνου. Τις επόμενες ημέρες της πυρκαγιάς κι ενώ ακόμα έβγαιναν καπνοί από το φαράγγι, έγινε μία πρωτοφανής πλημμύρα. Το νερό με την απίστευτη δύναμή του παρέσυρε από τις γυμνές πλαγιές στην έξοδο του φαραγγιού, τις ψημένες κυριολεκτικά και θρυμματισμένες πέτρες με αποτέλεσμα να σχηματιστεί η εντυπωσιακή σάρα.

Σπήλαια, όλα μικρά σε διαστάσεις, συναντάμε σε διάφορα σημεία του οικισμού και κυρίως στη νότια πλευρά. Σημαντικότερο στην περιοχή, η μικρή βραχοσκεπή στην τοποθεσία Σκορδολάκων σε απόκρημνη πλαγιά, στα νότια του οικισμού. Η σπουδαιότητά της δεν σχετίζεται ούτε με τη μικρή σχετικά αίθουσα της ούτε με τους γεωμορφολογικούς σχηματισμούς εντός της αλλά με τα εγχάρακτα σχήματα της ύστερης παλαιολιθικής εποχής που βρίσκονται στο

δάπεδό της και μαρτυρούν τη μακριά ιστορία της ανθρώπινης ύπαρξης στην περιοχή.

Μικρές ρεματιές σχηματίζονται κατά μήκος των αυλακώσεων που δημιουργούν οι εναλλαγές στο ανάγλυφο, με την περιοχή Κουκόλακα -στα ανατολικά και νότια του οικισμού- να διαθέτει τα περισσότερα χαρακτηριστικά από αυτά που συνήθως συναντάμε σε μία ρεματιά. Πλούσια βλάστηση, υγρασία στο έδαφος και μαζί με άλλες δυτικότερα, σμίγουν και δημιουργούν το Φαράγγι Ασφένδου.

Εικόνα 24. Φαράγγια και υψηλότερες κορυφές της ευρύτερης περιοχής

¹¹ Στο ντόπιο γλωσσικό ιδίωμα σημαίνει λιθωσωρός, τόπος με μεγάλη κλίση και πετρώδες έδαφος.

Οι ανθρώπινες επεμβάσεις και ιδιαίτερα η βόσκηση, που αποτελεί μια πολύ διαδεδομένη δραστηριότητα στην περιοχή εδώ και χιλιάδες χρόνια, έχει ως αποτέλεσμα η χλωρίδα να έχει διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να αντέχει σε αυτή τη δραστηριότητα. Έτσι τα περισσότερα φυτά είτε είναι είδη που αντέχουν στη βόσκηση είτε δεν μπορούν να καταναλωθούν από τα ζώα γιατί φέρουν αγκάθια ή είναι δύσγευστα. Πάντως τα χόρτα, βρώσιμα ή μη, δεν τελειώνουν ποτέ σε αυτόν τον τόπο. Οι πολλές δενδροστοιχίες σφένδαμων, πρίνων και χαρουπιών μαζί με το θαμνώδες θυμάρι τα φρύγανα και τα υπόλοιπα βότανα, συνθέτουν την άγρια φύση του οικισμού. Την Άνοιξη ολόκληρη η περιοχή καλύπτεται από Ασφόδελους ή Ασφεντίλια.

Στο πεδινό μέρος του οικισμού συναντάμε καρυδιές, συκιές, αγριαμυγδαλιές, ακόμα και μηλιές. Στον Κούμο Γυριστό φυτρώνει το θεραπευτικό σπληνόχορτο ενώ πάνω από τα 900 μ. στο βουνό Βρεμένο, στα ανατολικά του οικισμού, φυτρώνει μαλοτήρα. Σχεδόν όλα τα βότανα της ευρύτερης περιοχής τα συναντάμε κι εδώ¹². Θυμάρι και ρίγανη, δίκταμο, φασκόμηλο, ασφόδελο. Στο κέντρο του ορεινού όγκου βόρεια και ανατολικά από τον οικισμό βρίσκεται το πυκνό πρινόδασος ηλικίας εκατοντάδων ετών του Ασφένδου Καλλικράτη.

Τα μηρυκαστικά, που, αν και οικόσιτα στις περισσότερες των περιπτώσεων, βόσκουν χωρίς περιορισμό, είναι το επικρατέστερο ζωικό είδος σε αυτήν την περιοχή αλλά και σε όλα τα ορεινά και ημιορεινά των Λευκών Ορέων. Το αποσαθρωμένο έδαφος αποτελεί ιδανικό πεδίο για τη δημιουργία φωλιών και λαγουμιών από μικρά ζώα όπως οι ζουρίδες και οι άρκαλοι. Πληθώρα άλλων πουλιών, ζώων και εντόμων, όπως νυχτερίδες, μέλισσες, αετοί, γεράκια, συμπληρώνουν την πανίδα της περιοχής.

Εικόνα 25. Ακανθώδης θάμνος (*Euphorbia acanthothamnoides*)

Εικόνα 26. Ασφόδελοι ή Ασφεντίλια, λήψη την Άνοιξη (*asphodelus*)

¹² Χαβάκης Ι. Φυτά και βότανα της Κρήτης. Ζήτα, Αθήνα

1.3 Τοπίο του Ασφένδου. Ένας καμβάς δραστηριοτήτων.

Η πολιτισμική διαφοροποίηση των ανθρώπων εδώ σε σχέση με τον κάτοικο μίας πόλης είναι ουσιώδης. Στο Ασφένδου τη φύση διαχρονικά συνθέτουν από κοινού άνθρωπος και αγρίμι. Η συνειδητή αντίδραση στον χρόνο και των δύο, αυτό που ονομάζουμε ρυθμό, σχεδόν παραλληλίζεται με τον άνθρωπο να ζει στο ενδιάμεσο με την “άγρια ζωή”¹³.

Παρατηρώντας τα συγγράμματα, τις αναφορές και τα ιστορικά γεγονότα, διαπιστώνει κανείς τη συνεχή και, ταυτόχρονα, σκληρή επιδίωξη του ανθρώπου του Ασφένδου να κατανοήσει τα επιμέρους στοιχεία της φύσης που τον περιβάλλουν και να τους αποδώσει ένα ιδιαίτερο νόημα. Αυτό που επιδιώκει ο άνθρωπος αυτός δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ανάγκη να οικειοποιηθεί τον χώρο¹⁴.

Η παραγωγή τροφής, η οικογενειακή οργάνωση, οι οικονομικές συναλλαγές και η χρήση της γης απασχολούν πάντα την σκέψη του Ασφενδιανού και διαμορφώνουν το πλαίσιο της κοινωνικής του δράσης. Το φυσικό τοπίο αντικατοπτρίζει αυτές τις δραστηριότητες και προσλαμβάνει διακριτά σχήματα και μορφές, γενόμενο έτσι και “πολιτισμικό τοπίο”¹⁵.

¹³ Στο βιβλίο του Levi Strauss, “Η άγρια σκέψη”, αναφέρεται πως η δυτική σκέψη κυριαρχείται από το νοητό αγνοεί τις αισθήσεις και προτιμά να χειρίζεται έννοιες. Αντιστρόφως, η άγρια σκέψη υπολογίζει, όχι βάσει αφηρημένων δεδομένων, αλλά με γνώμονα τις απτές εμπειρίες: οσμή, υφή, χρώματα.

¹⁴ Στο βιβλίο *Πνεύμα του τόπου* του Christian Norberg-Schulz αναφέρεται πως οποιαδήποτε κατανόηση του φυσικού περιβάλλοντος προέρχεται από την αρχέγονη εμπειρία της φύσης ως ένα πλήθος ζωντανών δυνάμεων και δικαιολογεί έτσι την αναπαράσταση και την προσομοίωση των στοιχείων της γης από τον κάτοικο αυτού του τόπου, ως κάτι ανθρώπινο.

¹⁵ Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 30

Εικόνα 27. Κατσίκια και πρόβατα μέσα και περιμετρικά του οικισμού Ασφένδου - Σπύρου Γ. Χομπιτάκη

Εικόνα 28. Κτίσμα στη γειτονιά Χαράκάκια.

Το τοπίο, επομένως, είναι ένα απόθεμα εμπειριών και μνήμης που πηγάζουν από την αλληλεπίδραση φύσης και κοινωνίας. Η προσλαμβανόμενη εικόνα του εξωτερικού κόσμου είναι ένα αδιαχώριστο σύνολο και δεν μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα αν το τεχνητό περικλείεται από το φυσικό ή το αντίθετο¹⁶.

Αυτό, βέβαια, που δεσπάζει στο τοπίο του Ασφένδου είναι η επιβλητική φυσική παρουσία του βουνού. Πάρα πολλοί πολιτισμοί έχουν δώσει ιδιαίτερη σημασία στην ύπαρξη των βουνών παρουσιάζοντάς τα ως κάτι το αιώνιο, άρα και άφθαρτο. Γενικά, όμως, η παρουσία των βουνών για τους περισσότερους δημιουργεί την αίσθηση του ανοίκειου, αυτού δηλαδή που δύσκολα μπορεί να κατοικηθεί. Στην περίπτωση των Σφακίων και του Ασφένδου ο άνθρωπος κατάφερε το ακατόρθωτο. Για αυτόν το βουνό, ο βράχος, είναι η οικία του, είναι το μέρος που κατοικεί και δημιουργεί. Το "θέατρο" του βουνού γίνεται ένας ύμνος προς τη ζωή. Το βραχώδες τοπίο για αυτόν δεν συμβολίζει την ερημιά αλλά γίνεται συνοδοιπόρος σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Η μαδάρα για αυτόν αποτελεί ένα ηθικό και δικαιοσύνη υπόβαθρο. Το "νόμι της μαδάρας", όπως αναφέρεται κάθε φορά που ο κτηνοτρόφος ήθελε να πληρώσει το ενοίκιο του μιτάτου, φανερώνει το ιδιαίτερο νόημα και την πλήρη ένταξη του στοιχείου της φύσης στην ανθρώπινη δραστηριότητα συνθέτοντας από κοινού το πολιτισμικό του τοπίο.

Αν θέλαμε να σαρώσουμε με μία ματιά το τοπίο της περιοχής, θα διακρίναμε τρία υψομετρικά επίπεδα. Από κάτω τα χειμερινά χωριά με τις λίγες ελιές, τους μικρούς λαχανόκηπους πλάι στα σπίτια με τους θολωτούς φούρνους. Προς τα επάνω τα καλοκαιρινά χωριά με τα πιο άγρια οριοθετημένα με ξερολιθιές εδάφη που παλαιότερα τα έσπερναν σιτάρι και άλλα δημητριακά και

με τα σπίτια ταλαιπωρημένα αλλά καμαρωτά. Τέλος, στα ψηλότερα ο άδενδρος καλοκαιρινός βοσκότοπος της ημινομαδικής κτηνοτροφίας συμπληρώνουν τα χαρακτηριστικά του Ασφενδιώτικου τοπίου.

Το μωσαϊκό αυτό συνθέτει μια σπάνια ποικιλομορφία που σε άλλη γωνιά της Γης χρειάζεται πολλαπλάσια έκταση για να διακρίνεις αντίστοιχες ποιότητες. Το χαρακτηριστικό αυτό της συμπύκνωσης είναι αποτέλεσμα τόσο των γεωμορφοκλιματικών συνθηκών όσο και της μικρής κλίμακας της έντονης συμπληρωματικής δραστηριότητας του κατοίκου του Ασφένδου.

¹⁶ Περράκης Γ. & Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού. Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό*, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα 2016, σελ. 56-7

Ενότητα 2 - Ιστορία

Οι περιμετρικά έντονες γεωμορφολογικές εξάρσεις που διαμορφώνουν το βραχώδες τοπίο καθώς και στο σύνολό τους τα κλιματολογικά και γεωλογικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά περιγράφονται σε προηγούμενες ενότητες, προσφέρουν μια φυσική, ισχυρή οχύρωση του τόπου. Η φυσική αυτή περιτοίχιση έγινε ένα αμυντικό όπλο απέναντι σε κάθε επίδοξο κατακτητή, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων.

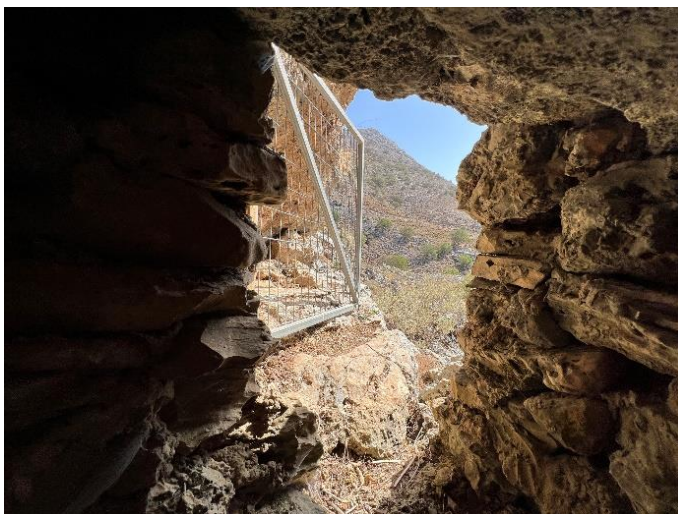

Εικόνα 29 Το Ασφένδου περιτοιχισμένο από βουνά

2.1 Προϊστορία

Η αφήγηση της ιστορίας της Κρήτης στο ομώνυμο σύγγραμμα του ομότιμου καθηγητή βυζαντινής φιλολογίας Θεοχάρη Ε. Δετοράκη ξεκινάει από το Σπήλαιο Ασφένδου. Ως αφετηρία της ιστορίας του Νησιού αναφέρεται και στο εισαγωγικό κείμενο στην αίθουσα Προϊστορικής Περιόδου του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου των Χανίων. Το σπήλαιο βρίσκεται στη θέση Σκορδολάκια, σε υψόμετρο περίπου 720 μ. και σε απόκρημνη πλαγιά στη νότια πλευρά του οικισμού. Στο μικρό Σπήλαιο του Ασφένδου βρίσκεται ένα από τα παλαιότερα ίχνη κατοίκησης στην Κρήτη και, ταυτόχρονα, η παλαιότερη εικαστική τέχνη που έχει ποτέ βρεθεί στην Ελλάδα.

Το σπήλαιο είναι μικρό (8,5 m × 3,5 m) με χαμηλή οροφή (0,6 m) και σχηματίζεται από κρυσταλλικό ασβεστόλιθο, πέτρωμα που απαντάται σε μεγάλο μέρος του εδάφους της περιοχής. Οι μικρές διαστάσεις του καθιστούν τον όρο «Βραχοσκεπή» ως καταλληλότερο για την περιγραφή του σπηλαίου, αν και η παρουσία αρκετά μεγάλων σωρών από πέτρες μπροστά από την είσοδο, υποδηλώνουν ότι το σπήλαιο ήταν μεγαλύτερο στο παρελθόν και ότι πιθανόν κατέρρευσε η στέγη του. Τη δεκαετία του 1960 ανακαλύφθηκαν στο πάτωμα του σπηλαίου, σε μια έκταση περίπου 1,15 m × 0,8 m, βραχογραφίες με πολύπλοκους χαραγμένους γεωμετρικούς σχηματισμούς.

Εικόνα 30. Η είσοδος της βραχοσκεπής που φιλοξενεί τις βραχογραφίες στο δάπεδο της

Οι πρώτες αναφορές στις παραστάσεις αυτές εμφανίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1970¹⁷. Η έρευνα τότε επικεντρώθηκε στο εάν οι Βραχογραφίες ανήκουν στην εποχή του χαλκού (μεταξύ 5 έως 3 χιλιάδων ετών πριν) ή στην Παλαιολιθική περίοδο (τουλάχιστον 11 χιλιάδες χρόνια πριν). Λόγω της έλλειψης πειστικών αποδεικτικών στοιχείων, αυτή η αναζήτηση σταμάτησε σχετικά γρήγορα και περιορίστηκε αρκετά το ενδιαφέρον για το σπήλαιο. Ο προσδιορισμός της ηλικίας των βραχογραφιών είχε αδρανοποιηθεί για δεκαετίες. Η μελέτη και η αντίστοιχη αναφορά που συντάχθηκε το 2018 από ομάδα επιστημών διαφόρων ειδικοτήτων επαναξιολογεί τη χρονολόγηση των βραχογραφιών και επιχειρεί να αποδείξει ότι μερικά από τα σχέδια έγιναν στο Ύστερο Πλειστόκαινο ή στην Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή. Οι νέες αρχαιολογικές και παλαιοντολογικές ανακαλύψεις στο νησί και η εξελιγμένη τεχνολογία στην ψηφιακή απεικόνιση που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα του 2018 κατέστησαν δυνατή την επανεξέταση των παλαιοντολογικών και εικονογραφικών ενδείξεων που επιβεβαιώνουν την ανάπτυξη των πρώτων σχημάτων στη Παλαιολιθική περίοδο (πιθανότατα στην Ανώτερη Παλαιολιθική).

Μέχρι το 2008 η κυρίαρχη άποψη ήταν ότι η Κρήτη, που διαμορφώθηκε ως νησί 5.000.000 χρόνια πριν, κατοικήθηκε για πρώτη φορά από τον άνθρωπο στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, περίπου 8.500 χρόνια πριν, θεωρία που ανατράπηκε από την ανακάλυψη ανθρώπινων λειψάνων από τον Vittorio Simoneli στα τέλη του 19ου αιώνα, τα οποία βάσει χρονολογήσεων οργανικών υπολειμμάτων αποδείχθηκαν 12.000 χρόνων.

¹⁷ Σχετικές αναφορές : Faure, 1972, Hood, 1974 ,Παπουτσάκης, 1972 ,Τζεδάκης, 1973 ,Zois, 1973

Εικόνα 31, Τα εγχάρακτα σχέδια στο δάπεδο του σπηλαίου

Εικόνα 32. Ευρήματα οστών του μικρού ελαφιού στο σπήλαιο του Γερανίου που έζησε τουλάχιστο 25.000 χρόνια πριν

Η έρευνα σε σχέση με το σπήλαιο Ασφένδου ενισχύει την άποψη της κατοίκησης του Νησιού κατά την Παλαιολιθική εποχή. Βασικό αντικείμενο της τεκμηρίωσης αποτελεί η ταύτιση των χαραγμένων στο βράχο τετράποδων με το εξαφανισμένο επί 21.500 χιλιάδες χρόνια, Κρητικό ελάφι νάνος, *Candiacervus*. Η εξέταση ευρημάτων σε πολλές σπηλιές στην περιοχή του Ρεθύμνου, συμπεριλαμβανομένων των σπηλαίων Γερανίου και Λύκου, τοποθετούν τα κρητικά ελάφια σε όλο το τέλος του Πλειστόκαινου μεταξύ $152 \pm 20\%$ χιλιάδες χρόνια πριν και $21,5 \pm 20\%$ χιλιάδες χρόνια πριν.¹⁸

Ο τρόπος χάραξης των ανάγλυφων σχεδίων στο βράχο, η διάταξη του κοπαδιού που αναπαρίσταται αλλά και ο τρόπος που έχει σχεδιαστεί το κάθε μηρυκαστικό, συγκρινόμενα με άλλες πρακτικές απεικόνισης της παλαιολιθικής εποχής, βοηθούν στον προσδιορισμό της περιόδου ανάπτυξης των χαραγμένων τετράποδων.

Η σύγχρονη τεχνολογία υπήρξε καθοριστική στην τελευταία μελέτη των βραχογραφιών του Σπηλαίου του Ασφένδου και στην παραγωγή βελτιωμένης οπτικής τεκμηρίωσης. Η κύρια μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η Φωτομετρία. Χάρη σε αυτή κατέστη δυνατός ο προσδιορισμός ύπαρξης τριών διαφορετικών στρωμάτων χαρακτηριστικών που αναπτύχθηκαν σε 3 διαφορετικές χρονικές περιόδους.

¹⁸ Belluomini and Delitala, 1983

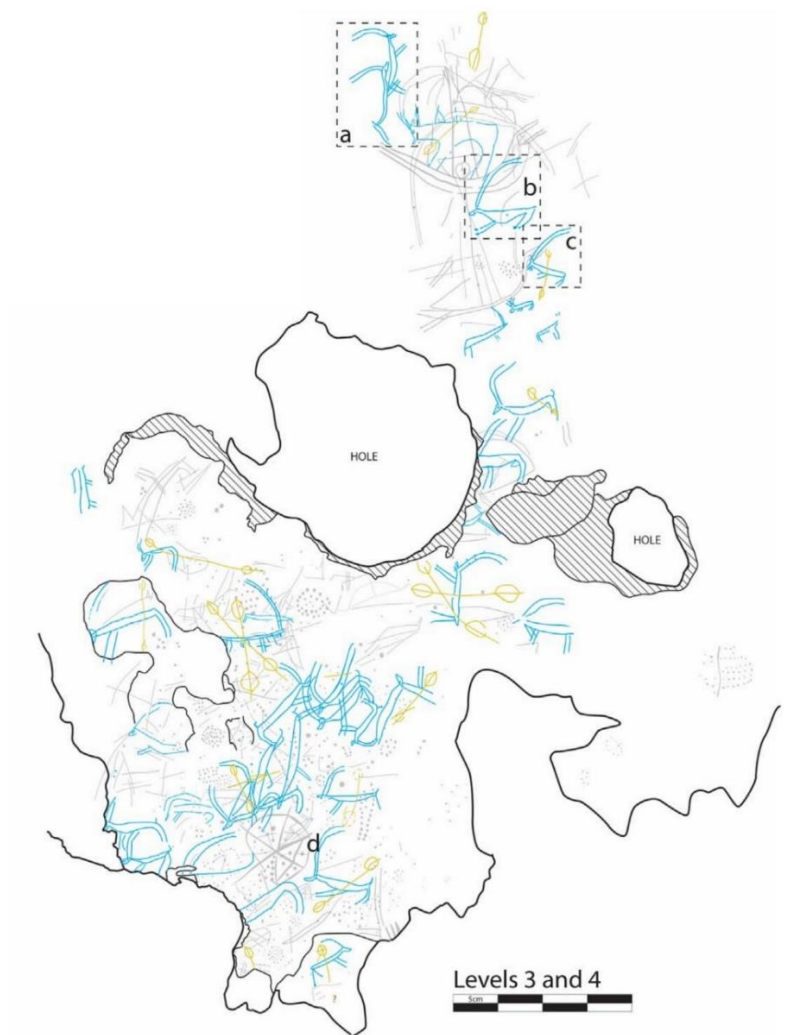
Εικόνα 33. Το σύνολο των σχεδίων και στα τρία επίπεδα

Εικόνα 34. Το ανώτερο και πιο νέο χρονικά επίπεδο

Εικόνα 35. Το μεσαίο επίπεδο.

Εικόνα 36. Τα σχέδια του τρίτου και παλαιότερου επιπέδου με γαλάζιο και κίτρινο χρώμα

Στο ανώτερο επίπεδο, κάποιες διασταυρούμενες ευθείες σχηματίζουν έναν αστερίσκο. Είναι κατασκευασμένα με διαφορετικό εργαλείο από αυτό που χρησιμοποιήθηκε στα υποκείμενα επίπεδα και είναι χαραγμένα πιο βαθιά. Το επίπεδο 2 είναι μια σειρά από βαθουλώματα διατεταγμένα σε διάφορους γεωμετρικούς σχηματισμούς. Η έννοια αυτών είναι αινιγματική, αλλά χρησιμεύει ως εργαλείο προσδιορισμού πιθανής χρονικής περιόδου ανάπτυξης των παρακάτω χαρακτηριστικών, των οποίων η χάραξη προηγήθηκε. Παρόμοια, αν και μεγαλύτερα βαθουλώματα, σκαλισμένα σε βράχο έχουν βρεθεί στην περιοχή του Αιγαίου. Συγκεκριμένα στο Στρόφιλα, στο κυκλαδίτικο νησί της Άνδρου¹⁹, στη Νάξο και στη Μεσορράχη της Κρήτης²⁰. Χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική Εποχή / Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (περίπου 5,5 έως 4,7 χιλιάδες χρόνια πριν). Μια ερμηνεία των σχηματισμών θα μπορούσε να είναι ότι αντιστοιχούν σε σχηματισμούς αστερισμών.

Το τρίτο και παλαιότερο επίπεδο περιλαμβάνει 17 σχέδια που θυμίζουν κουπιά, πάνω από 37 τετράποδα ζώα με κέρατα και περιλαμβάνεται, επίσης, το μοτίβο «τόξου & βέλους» (ακριβώς κάτω από την κεντρική τρύπα). Όλα τα εικονίδια σε σχήμα κουπιού διασταυρώνονται με τα τετράποδα, υποδηλώνοντας συσχέτιση. Το πιθανότερο είναι ότι δεν πρόκειται για κουπιά αλλά για κυνηγετικά δόρατα. Στην Εικόνα 36 με γαλάζιο χρώμα αποτυπώνονται τα τετράποδα και με κίτρινο τα δόρατα, όλα ανήκουν στο χαμηλότερο, παλαιότερο επίπεδο.

¹⁹ Χριστίνας Τελεβάντου (Διευθύντρια ανασκαφών Στρόφιλα Άνδρου και Αγ. Ανδρέα Σίφνου), Διαδικτυακή διάλεξη : Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου. 25 χρόνια ερευνών (1997-2022)

²⁰ Σχετική ανακοίνωση στο IB' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (12ο ΔΚΣ, Ηράκλειο, 21-25/09/2016)

Εικόνα 37. Άνδρος, Στρόφιλας. Κτίριο Ιερού. Βραχογραφήματα / βαθουλώματα

Εικόνα 38. Παραστάσεις τετράποδων στο δάπεδο του σπηλαίου Ασφένδου

Το σχήμα των κεράτων των μηρυκαστικών, το μέγεθός τους σε σχέση με το σώμα αλλά και οι αναλογίες του σώματος είναι λεπτομέρειες ιδιαίτερης σημασίας για την επανερμηνεία των επιστημών και για τον προσδιορισμό του πρώτου στρώματος γλυπτών του σπηλαίου Ασφένδου.

Η λεπτομερής μελέτη των εγχάρακτων σχεδίων και η σύγκρισή τους με τα απολιθωμένα ευρήματα στην ευρύτερη περιοχή, κατέστησαν δυνατή την ταύτιση των απεικονιζόμενων μηρυκαστικών του Σπηλαίου Ασφένδου, με το εξαφανισμένο ενδημικό ελάφι.

Η σπουδαία αυτή ανακάλυψη της επιστημονικής ομάδας του Thomas F. Strasser²¹ καθιστά τις βραχογραφίες του Σπηλαίου του Ασφένδου την αρχαιότερη παραστατική τέχνη που ανακαλύφθηκε στην Ελλάδα.

Τέλος, οι ασαφείς σχηματισμοί των οπών στον βράχο, θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι εμπνεύστηκαν από τον έναστρο ουρανό. Στο Ασφένδου νυχτώνει νωρίς και αργά να ξημερώσει. Τα ψηλά βουνά ρίχνουν τη σκιά τους στη μικρή κοιλάδα του οικισμού την ώρα της ανατολής και της δύσης. Εξαιτίας των ψηλών βουνών περιμετρικά, δεν υπάρχει οπτική επαφή με άλλη πηγή φωτός άλλου οικισμού. Όταν πέφτει το σκοτάδι, ο νυχτερινός ουράνιος θόλος κυριαρχεί. Όταν μάλιστα απουσιάζει και η Σελήνη, οι αστερισμοί είναι ευδιάκριτοι και φωτεινοί στον σκοτεινό ουρανό. Στον ουρανό που αποτελεί διαχρονικά τη σκεπή αυτού του τόπου.

²¹ Thomas F. Strasser, Sarah C. Murray, Alexandra van der Geer, Christina Kolb και Louis A. Ruprecht

2.2 Αρχαιότητα και Βενετική κυριαρχία

Κατά τη Μινωική εποχή, που χρονολογείται από το 2600 έως το 1100 π.Χ., στην Κρήτη αναπτύχθηκε ένας από τους σημαντικότερους πολιτισμούς που γνώρισε η ανθρωπότητα. Εκείνη την περίοδο εξαιτίας της ευημερίας αρχίζει να αυξάνεται σταθερά ο πληθυσμός της Κρήτης με αποτέλεσμα τα νεολιθικά χωριά να μετατρέπονται στις πρώτες κοινότητες. Σε μινωικές επιγραφές απαντώνται πολλές αναφορές στους Κρήτες ποιμένες. Οι ποιμένες αυτοί αποτελούσαν εξέχοντα μέλη της τότε κοινωνίας καθώς εξημέρωναν ζώα και οργάνωναν την εκτροφή τους σε κοπάδια δημιουργώντας τις πρώτες βάσεις μιας τοπικής οικονομίας. Ήταν οι ίδιοι που για πρώτη φορά επεξεργάστηκαν τα ζωικά παράγωγα, όπως το γάλα, το δέρμα και το μαλλί.

Το 1415 ο Κριστόφορο Μπουοντελμόντι, Ιταλός καλόγερος και γεωγράφος, ήταν ο πρώτος χαρτογράφος των περιοχών της νότιας Κρήτης συμπεριλαμβανομένων και των περιοχών των Σφακιών. Σε ένα ταξίδι του στην Κρήτη, και συγκεκριμένα στο Λουτρό Σφακιών, αναφέρει πως στις καλύβες των χωρικών βρήκε σαρκοφάγους από κατάλευκο μάρμαρο που τις χρησιμοποιούσαν για ταΐστρες. Επίσης, αναφέρει πως βρήκε πολυάριθμες προτομές ακρωτηριασμένων αγαλμάτων ανάμεσα σε ερειπωμένα μαρμάρινα οικοδομήματα, απομεινάρια του μινωικού πολιτισμού²².

²² Χριστόφορου Μπουοντελμόντι, Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415: περιγραφή της νήσου Κρήτης, Ηράκλειο, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1983, 60-61

Εικόνα 39. Χάρτης Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi* (1420), Island of Crete, Cretan Sea

Εικόνα 40. Χάρτης Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi* (1420), Island of Crete, Cretan Sea

Οι αντιξοότητες και η δύσκολη καθημερινότητα των κατοίκων δεν τους επέτρεπαν να εκτιμήσουν την πολιτισμική αξία των κλασικών αρχαιοτήτων. Τα σημάδια βεβήλωσης στις αρχαιότητες μαρτυρούν αυτή ακριβώς την έλλειψη σεβασμού και φροντίδας από τους ντόπιους.

Σε ανασκαφές που έγιναν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στην είσοδο του σπηλαίου Ασφένδου υπό τη διεύθυνση του Γιάννη Τζεδάκη, επίτιμου Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων, βρέθηκαν ίχνη από κεραμική διαφόρων περιόδων, με προεξάρχουσα την κεραμική Πρωτομινωικής Ι και ΙΙ περιόδου (3.000-2.300 π.Χ). Το 2013 στην τοποθεσία Καστρί, πάνω από τον οικισμό Κολοκάσια²³, εντοπίστηκε τμήμα από οχυρωματικά τείχη και αρχαιότητες που χρονολογούνται από τη μινωική εποχή και τα πρώιμα γεωμετρικά χρόνια (τοποθεσία: 35.207301739616696, 24.216102987596756). Πολύ γρήγορα, λοιπόν, ο τόπος αυτός λαμβάνει **οχυρωματικό χαρακτήρα** και οι απαρχές της κοσμοθεωρίας του, που χαρακτηρίζεται από απουσία επιτήδευσης, αρχίζουν να διαφαίνονται.

Εικόνα 41 (α). Κεραμικά στο Καστρί

Εικόνα 43. (β) τμήμα από οχυρωματικά τείχη στο Καστρί

²³ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, θέση 277 τοπωνυμίων, σελ. 13

Εικόνα 42. Francesco Basilicata, Σφακιά, 1612

Εικόνα 43. Francesco Basilicata, Χάρτης Σφακίων, 1618

Εικόνα 44. Λεπτομέρεια από τον χάρτη του Vincenzo Maria Coronelli, 1690 ο οποίος απεικονίζει τις Νοτιοδυτικές ακτές της Κρήτης 1) Castelfranco 2) Sfaccchia 3) Castel Sfaccchia 4) Castel Selino 5) Samaria Gorge. Σχολιασμός που χαρακτηρίζει τους κατοίκους των Σφακίων

Από την κάθοδο των Δωριέων το 1100π.Χ. έως την εποχή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 330 μ.Χ. απαντώνται καθοριστικές αλλαγές στον τρόπο ζωής των κατοίκων με αποτέλεσμα να αναδιαμορφώνονται και οι οικιστικές δομές. Οι πρώτες συνθήκες εποπτείας από τα κέντρα διοίκησης δημιουργούν δυσφορία σε έναν κόσμο όπως αυτόν της Κρήτης που έχει διαμορφώσει τις συνθήκες του υπό συνθήκες εξωστρέφειας και γενικότερης ευφορίας από τους μινωικούς χρόνους. Αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης είναι η σταδιακή εγκατάλειψη των παραλιακών κέντρων κυρίως από την περιοχή του Χάνδακα (Ηράκλειο) με τον πληθυσμό να μετακινείται σε πιο ψηλά υψόμετρα και σε πιο δυσπρόσιτες περιοχές για να διατηρήσει την ανεξαρτησία του. Εκεί συστήνονται αυτοτελείς πόλεις κράτη που αναπτύσσουν μέχρι και εμπορικές δραστηριότητες. Αυτό το χρονικό σημείο θα λέγαμε πως σηματοδοτεί και την απαρχή της δημιουργίας της πολιτισμικής διαφοροποίησης των ανεξάρτητων ορεινών κοινοτήτων έναντι των παραθαλάσσιων. Οι απόκρημνες εκτάσεις των Σφακίων με την φυσική περιτοίχιση και τις προϋποθέσεις αυτάρκειας γίνονται σαφής επιλογή.

Κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας οι Ενετοί μοίρασαν το νησί στους ευγενείς (13ος-17ος αιώνες). Η οικογένεια Σκορδίλη πήρε μία περιοχή περίπου όσο ο σημερινός Δήμος Σφακίων. Κείμενα Βενετών ιστοριογράφων αναφέρουν πως οι Βενετοί αξιωματούχοι παραχώρησαν στους κατοίκους των Σφακίων ένα καθεστώς ημιανεξαρτησίας κρατώντας την ψιλή επικυριαρχία. Η ισχυρή παρουσία των Βενετών στα Σφακιά μπορεί να ερμηνευθεί τόσο από την επιθυμία των κατοίκων των περιοχών των Σφακίων να βρίσκονται απομονωμένοι όσο και στην αδυναμία της κεντρικής διοικήσεως να διεισδύει στο εσωτερικό τους. Στην "Ιστορία των

Σφακίων" του Παπαδοπετράκη²⁴, περιγράφεται η συνέλευση που έγινε στα Κολοκάσια στον Ι.Ν. του Αγ.Θεοδώρου²⁵, για να παρθεί απόφαση επίθεσης κατά των Ενετών. Έμεινε στην ιστορία ως «ορنيθοπόλεμος» διότι εκτός από τις άλλες φορολογίες που αποφάσισαν οι Ενετοί να επιβάλουν σε κάθε οικογένεια Έλληνα Κρητικού επέβαλαν και να παραδίδει μια κότα κάθε πρωτομηνιά «...παχείαν και καλήν...». Αυτή η απόφαση που δεν μπορούσε να εξαιρέσει τους Σφακιανούς εξελίχθηκε σε επανάσταση με ευνοϊκά αποτελέσματα για τους κατοίκους των ορεινών αυτών περιοχών. Βέβαια, το πείσμα και η αποφασιστικότητα των ετοιμοπόλεμων "ορεινών" ευνόησε και τους υπόλοιπους Κρήτες μετά την πλήρη κατάργηση του επαχθούς αυτού φόρου.

Οι χάρτες που απεικονίζουν τα Σφακιά δείχνουν σχετικά αναλυτικά την βενετική πρόσληψη του τοπίου της περιοχής των Σφακίων και της περιοχής του Ασφένδου. Η προοπτική των Βενετών ακολουθεί τη σχετική πορεία από το παραθαλάσσιο τοπίο προς το ορεινό φανερώνοντας την θαλασσοκεντρική οπτική τους. Ο Φραντσέσκο Μπαζιλικάτα, Ιταλός χαρτογράφος και στρατιωτικός μηχανικός του 17ου αιώνα, ο οποίος και χαρτογράφησε με αρκετή ακρίβεια στις μετρήσεις και με προσοχή στις λεπτομέρειες, στην αποτύπωση των Σφακίων έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στα απόκρημνα βουνά, τα οποία και απέδωσε με υπόλευκο χρώμα.

Ο Βιντσέντζο Κορονέλλι (16 Αυγούστου 1650 – 9 Δεκεμβρίου 1718), θεολόγος, Φραγκισκανός μοναχός, κοσμογράφος και χαρτογράφος, στο χάρτη του 1690 παρουσιάζει τους κατοίκους των ορεινών εκτάσεων των Σφακίων ως πολεμικό λαό προειδοποιώντας κατά κάποιον τρόπο τον επίδοξο κατακτητή.

²⁴Γρηγορίου Παπαδοπετράκη, *Ιστορία των Σφακίων*, εκδ. Αδελφών Βαρδινογιάννη, Αθήνα 1971, σελ. 30

²⁵Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, σελ. 13

Η γραπτή πλέον αποτύπωση του χαρακτήρα των κατοίκων των Σφακίων διαμορφώνει και παγιώνει σε μεγάλο βαθμό την αρνητική προδιάθεση της Δυτικής αντίληψης για τον τόπο αυτό, εντάσσοντάς τον στα πλαίσια μιας στερεοτυπικής αντίληψης των “άγριων λαών” του βουνού.

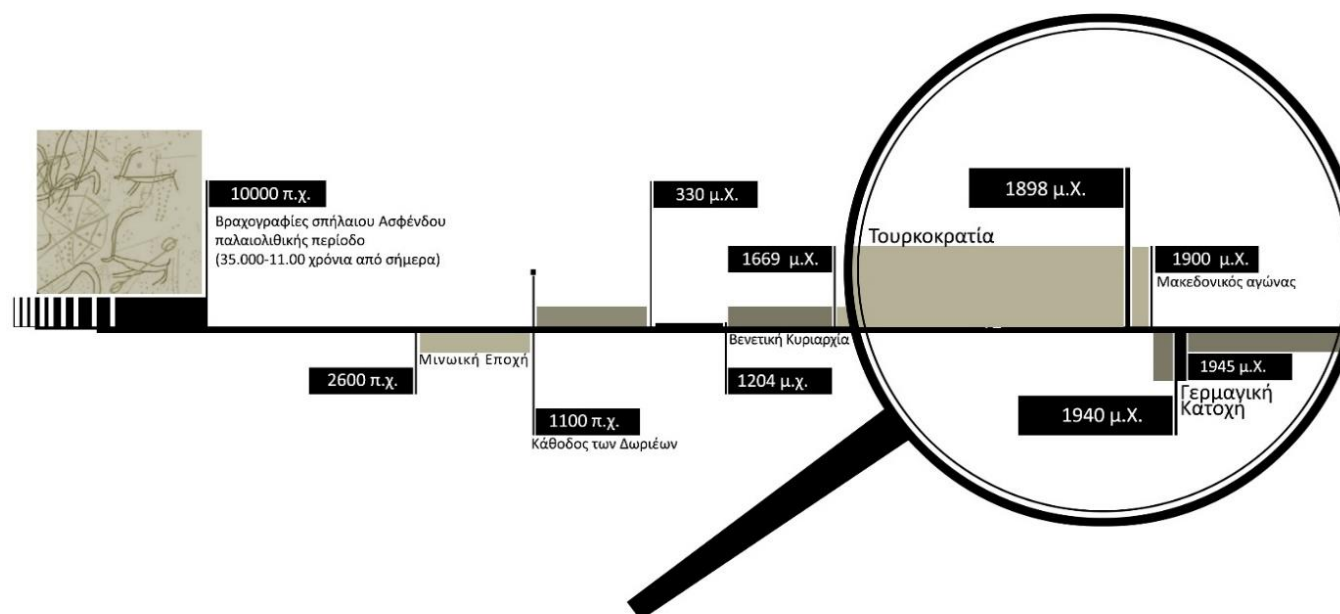
Το ελαστικό καθεστώς της ημιανεξαρτησίας κατά την βενετική κυριαρχία γιγαντώνει και την ιδιαίτερη σχέση του ανθρώπου αυτού με την **παρέκκλιση**, προβαίνοντας σε πράξεις ενάντια στη κεντρική βενετική διοίκηση, όπως παραδείγματος χάριν η παράνομη διακίνηση ξυλείας. Κατά τους βενετικούς χρόνους παρατηρείται στους ορεινούς όγκους των χωριών των Σφακίων, συμπεριλαμβανομένου και του Ασφένδου, μια ιδιαίτερα αναπτυγμένη δασοκομία και συνεπικουρικές αυτής εργασίες. Η πληθώρα δέντρων ικανών για κατασκευαστική χρήση, όπως του σκληρού ξύλου του σφενδάμου, που λόγω της έντονης παρουσίας του στην περιοχή πιθανόν να οφείλεται και η ονομασία του χωριού Ασφένδου, όπως αναφέρθηκε και στην Ενότητα 1, δημιούργησε μια ατιμώρητη μορφή παραοικονομίας απέναντι στο μονοπώλιο ξυλείας της αυστηρής και συγκεντρωτικής κατά τα άλλα βενετικής αρχής. Δυστυχώς ο πλουτοπαραγωγικός πόρος της υλοτομίας δεν κράτησε για πολύ. Το ανθρώπινο παράδοξο για άλλη μια φορά υπερίσχυσε, όπως μαρτυράει η έκθεση του γενικού Ενετού προβλεπτή της Κρήτης Isero Civran του 1639 που αναφέρει πως μεγάλες πυρκαγιές έκαigan τα δάση των Σφακίων για έναν συνεχόμενο χρόνο²⁶.

Εικόνα 45. Γυναίκα και άνδρας Σφακιανοί, 1590

²⁶ Σ. Σπανάκης, *Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της Κρήτης Isero Civran του 1639*, Κρητικά Χρονικά 1969, σελ. 365-458

Κατά τον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας παρατηρείται στο νησί αξιόλογη πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Μία σημαντική εκδήλωση της πνευματικής ζωής στην Κρήτη κατά τους τελευταίους χρόνους της βενετοκρατίας υπήρξε ο θεσμός των Ακαδημιών, που οργανώθηκαν στα τρία μεγάλα κέντρα του νησιού. Αυτές οι Ακαδημίες άσκησαν τεράστια επίδραση στην ανάπτυξη της τοπικής λογοτεχνίας και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη γεφύρωση του χάσματος της Κρητικής κοινωνίας με τον Δυτικό κόσμο²⁷. Η **απουσία εναρμόνισης** με το νέο καλλιτεχνικό ρεύμα και η αγκύρωση στην παράδοση των κατοίκων της Σφακιανής ορεινής υπαίθρου, συνέβαλαν στη διατήρηση πολιτισμικών “αποστάσεων” από τη Δύση.

²⁷ Χρύσα Ι. Παγκάλου *Η θεώρηση του τοπίου μέσα από την σχέση φύση-πολιτισμός στην Κρήτη, από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα*, Πολυτεχνείο Κρήτης 2019, σελ. 260

2.3 Τουρκοκρατία

Μετά την Βενετική κυριαρχία ακολούθησε η Τουρκοκρατία κατά την οποία όσον αφορά την αίσθηση ανεξαρτησίας των Σφακιανών λίγα άλλαξαν. Ο τόπος προσφέρεται για ορμητήριο εξεγέρσεων και οι Τούρκοι επέλεγαν τις περισσότερες φορές να μην τους ενοχλούν. Η ενασχόλησή τους με το επάγγελμα του ναυτικού συνεχίστηκε σθεναρά κατά τον πρώτο αιώνα του τουρκικού ζυγού και έγινε η αιτία της ιδέας της ελεύθερης πατρίδας. Η επαφή με το ελεύθερο πνεύμα των μη τουρκοκρατούμενων λιμανιών και η ανταλλαγή ιδεών με τους ανθρώπους εκεί, επέδρασε καθοριστικά στον τρόπο σκέψης τους. Η εικόνα του ραγιά πατριώτη, με τις τόσες κακουχίες, έρχεται σε αντίθεση με αυτά που αντικρίζει στα λιμάνια και η ιδέα του να δει το νησί του και πάλι ελεύθερο αποκτά μεγαλύτερη ισχύ. Ένας από τους μορφωμένους και πολυταξιδεμένους Σφακιανούς ήταν και ο Ιωάννης Βλάχος, γνωστός ως Δασκαλογιάννης. Η Ρωσία για να πράξει αντιπερισπασμό στους Τούρκους, έστειλε το 1769 τον ρωσικό στόλο με επικεφαλής τον Θεόδωρο Ορλώφ να ξεσηκώσει την Ελλάδα στο να επαναστατήσει. Η επαφή του Δασκαλογιάννη, που μιλούσε την ρωσική γλώσσα, με τον Ορλώφ είχαν ως αποτέλεσμα την επανάσταση του 1770 με καταστροφικά αποτελέσματα για τους Κρητικούς εξαιτίας κυρίως της μη υποστήριξης τελικά από τις ρωσικές δυνάμεις.

Η εμπλοκή οικογενειών από την κοινότητα του Ασφένδου σε αυτή την επανάσταση ήταν μεγάλη. Ηγετικό ρόλο, καθώς αρχηγός των μισών Ασφενδιωτών, έπαιξε ο Νικόλαος Δελιγιαννάκης (πατέρας των Γιώργη, Στρατή και Σήφη, στρατηγοί του 1821 βλ. παρακάτω). Αρχηγός των άλλων μισών Ασφενδιωτών ήταν ο Στρατής Βούρβαχης απο τον Καλλικράτη.

Όπως αναφέρεται στο βιβλίο του Κανάκη Γερωνυμάκη ένα λαϊκό σάλπισμα λέει:

«Δασκαλιανοί στον Πατσιανό και Παττακοί στη Νίμπρο, οι Βλάχοι στην Ανώπολη και Μωριανοί στ' Ασκούφου, στ' Ασφέντου Ντεληγγιάννηδες (άλλη παραλλαγή αναφέρει Μπουρμπάχους) και στα Σφακιά Στρατικοί ελάτε στον Ομπρός Γιαλό».

Κατά την υποχώρηση των Σφακιανών οι Τούρκοι καίνε τα πάντα. Ένας πολεμιστής, ο μπάρμπα Μπατζελιός, ο οποίος πολέμησε στο πλευρό του Δασκαλογιάννη γράφει ένα τραγούδι 1034 στίχων και περιγράφει με τραγικό αλλά ηρωικό τρόπο την κατάληξη της επανάστασης:

...«Πολύ κακό το πάθετε καημένοι Κομητάδες...στ. 253 »²⁸.
« Βρασκά , Βουβά και Πασιανέ κι αγόρια τα δικά σας, Που είνιε οι γιοντάδες σα; Τα καμαροσπιτά σας; στ. 957, 958 ».

Χαρακτηριστικό της κατάστασης που επικράτησε ήταν ότι από τους 11.100 κατοίκους που είχε στα Σφακιά πριν το 1770 μετά απέμειναν μόλις 4. 000.

Όλα τα νέα έρχονταν μέσω της ναυτιλίας κι έτσι έφτασε και στα Σφακιά το νέο ότι άρχισε η επανάσταση στον Μοριά. Στις 7 Απριλίου του 1821, οι προύχοντες των Σφακίων συγκεντρώθηκαν στα Γλυκά Νερά (Λουτρό). Η πικρή εμπειρία της επανάστασης του Δασκαλογιάννη, η ερήμωση και η εγκατάλειψη που γνώρισε ο τόπος μετά από αυτή, αποτέλεσε αφορμή για τη λήψη αποφάσεων που απαιτούσαν σύνεση, περισυλλογή και ομοψυχία όλων των Κρητών. Για τον λόγο αυτό απηύθυναν πρόσκληση και στις 15 Απριλίου 1821 συγκεντρώθηκαν αντιπροσωπίες από όλη την Κρήτη.

²⁸ Ο μπάρμπα Μπατζελιός, έφτιαξε το Τραγούδι του Δασκαλογιάννη, μια τεράστια ρίμα με πάνω από χίλιους στίχους, που εξιστορεί με τρόπο συγκινητικό και ηρωικό όλα τα γεγονότα της Επανάστασης μέχρι τη θυσία του Κρητικού Μάρτυρα της επανάστασης Δασκαλογιάννη . Αγράμματος βοσκός καθώς ήταν, το φύλαξε στο νου του και το αφηγήθηκε σ' ένα νεότερο βοσκό, ψιλογραμματισμένο, κι εκείνος το πέρασε στο χαρτί .

Εικόνα 46. Γεώργιος Δεληγιαννάκης, οπλαρχηγός από του Ασφένδου

Εκεί έγινε εκτίμηση των δυνάμεών τους και υπολογίστηκε ότι σε όλη την Κρήτη υπήρχαν 1200 όπλα από τα οποία τα 800 ήταν στα Σφακιά. Η συνολική συμμετοχή στη συγκέντρωση κρίθηκε χαμηλή και ορίστηκε νέα συνέλευση στις 29/5/1821 στην Παναγία τη Θυμιανή. Στη νέα αυτή συνάντηση συγκεντρώθηκαν περισσότερα από 1500 άτομα από όλη την Κρήτη. Τουλάχιστον 40 ήταν οι σημαντικές προσωπικότητες που παραβρέθηκαν στη συνάντηση. Εκπρόσωποι της κοινότητας Ασφένδου ήταν οι αδελφοί Γεώργιος και Ιωσήφ Δεληγιαννάκης, ο Δασκαλάκης Ιωσήφ και ο Μανούσος Σφινιαδάκης. Παμψηφεί όλοι οι παρευρισκόμενοι ψήφισαν υπέρ της κήρυξης της επανάστασης και ορίστηκαν αρχηγοί για κάθε επαρχία. Πολλοί Σφακιανοί ορίστηκαν αρχηγοί άλλων επαρχιών σε όλη την Κρήτη. Ο Ασφενδιανός Γ. Δεληγιαννάκης ορίστηκε αρχηγός του Αμαρίου.

Στις 15 Ιουλίου του '21, οι Τούρκοι μπήκαν στα Σφακιά από τον Καλλικράτη τον οποίο και έκαψαν για άλλη μία φορά. Στη συνέχεια, και μετά από μία ακόμα μάχη που δόθηκε «στου Τυροκλάστη τη Σκάλα»²⁹, ανάμεσα σε Ασφένδου και Καλλικράτη, μπήκαν και έμειναν δύο ημέρες στο Ασφένδου. Τις δύο αυτές ημέρες τις εκμεταλλεύτηκαν οι Κρήτες για να συγκεντρώσουν τις δυνάμεις και στη συνέχεια να πετύχουν συνεχόμενες νίκες σε μάχες που δόθηκαν στην περιοχή με βασικότερη αυτή στου «Κατρέ το Λαγκό»³⁰. Οι απώλειες από τους Τούρκους υπολογίζονται στις 2000 και από τους Κρήτες μόλις 7. Τα λάφυρα από τις μάχες αυτές ήταν πολλά και σημαντικά, κανόνια, πολεμοφόδια, τρόφιμα, μουλάρια κ.α.

²⁹ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, θέση 309 τοπωνυμίων, σελ. 13

³⁰ Λαγκό= φαράγγι. Το φαράγγι αυτό, βρίσκεται στη βόρεια είσοδο των Σφακίων, στο Ασκούφου. Το όνομά του προέρχεται από τον Κατρέα ο οποίος ήταν γιος του Μίνωα και είχε ιδρύσει ομώνυμη πόλη στην περιοχή. Οι πλαγιές του είναι αρκετά απότομες και είναι πολύ δύσβατο.

Καθώς ήταν δύσκολο οι Τούρκοι να μάθουν γρήγορα τα νέα της εξέλιξης της μάχης στον Κατρέ, ο Ομέρ Εφέντης, με 960 στρατιώτες έφτασε στον Καλλικράτη για να βοηθήσει τον Καούνη αρχηγό της άλλης στρατιάς και να μοιραστεί μαζί του τη δόξα και τα λάφυρα. Περνώντας από το Ασφένδου το μόνο που είδε ήταν αποκαΐδια. Δυστυχώς για άλλη μια φορά τα σπίτια των Ασφενδιωτών είχαν καεί ολοσχερώς (βλ. Timeline Ενότητα 5.5.1 Χρονικός προσδιορισμός). Απ' το γεγονός αυτό συμπεράνε πως ο Καούνης είχε πετύχει τον σκοπό του. Στην Άμπελο στα σύνορα Ασφένδου και Ασκύφου τον περίμενε όμως μια οδυνηρή έκπληξη. Οι Ασφενδιώτες Αναγνώστης Μανουσέλης, Ρ. Βουρδουμπάς, Γ. Δεληγιαννάκης, Πωλογιωργάκης, Μανουσαναγνώστης κ.α³¹ αποδεκάτισαν τους Τούρκους. Σύμμαχος των Ασφενδιωτών πολεμιστών ήταν το γεγονός πως οι Τούρκοι παρατάχθηκαν στο ανοιχτό πεδίο του οροπεδίου αποτελώντας εύκολους στόχους σε αντίθεση με αυτούς που είχαν πιάσει εμποπτικές θέσεις σε γύρω υψώματα. Η γεωμορφολογία της περιοχής για άλλη μία φορά δημιουργεί εμποπτική θέση με φυσική περιτοίχιση όπου σε συνδυασμό με το ασυμβίβαστο πνεύμα γίνεται αγκάθι στον κατακτητή. Η μάχη έμεινε στην ιστορία ως η Μάχη της Αμπέλου.

Εικόνα 47. Στρατής Δεληγιαννάκης, Ασφενδιώτης οπλαρχηγός

³¹ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, σελ. 99,

Το πρόβλημα της πειρατείας εμφανίστηκε γύρω στο 1204, εν μέρει λόγω της διάλυσης της Βυζαντινής ναυτικής δύναμης εξαιτίας της Τέταρτης Σταυροφορίας. Γύρω στον 16ο αιώνα οι μόνοι σχεδόν μόνιμοι οικισμοί στις ακτές του νησιού ήταν οι μεγάλες πόλεις, αν και αυτές ακόμη ήταν σε επισφαλή θέση³². Στην κοινότητα Ασφένδου, παραθαλάσσια, στην τοποθεσία με τοπωνύμιο “ο Σπήλιος του Αναράψη” βρισκόταν το κρησφύγετο των πειρατών της περιοχής³³. Η πειρατεία και η ενασχόληση με αυτήν από Σφακιανούς ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και αναδεικνύει για ακόμα μια φορά την ιδιαίτερη σχέση της Σφακιανής κοινωνίας με την παρέκκλιση. Το 1824 η κατάσταση στην Κρήτη ήταν δύσκολη. Η Φιλική Εταιρία δεν προχωρούσε στον σχεδιασμό πολεμικής δράσης εξαιτίας της εκτιμώμενης δυσκολίας. Το μεγάλο πλήγμα που είχε προκαλέσει η στρατιά του Χουσεΐν στην επανάσταση στην Κρήτη δεν άφηνε περιθώρια αισιοδοξίας.

Προς το τέλος του 1827 ο Ηπειρώτης Μιχάλης Νταλιάνης δέχεται πρόσκληση από εκπρόσωπο των επαναστατημένων Κρητών να μεταβεί στην Κρήτη και να αναλάβει την ηγεσία της Επανάστασης εκεί³⁴. Ο Νταλιάνης με εκστρατευτικό σώμα 100 ιππέων και περίπου 500 πεζών μεταβαίνει στο νησί στις αρχές του Γενάρη του 1828, με υπαρχηγό τον Βασίλειο Αθανασίου και επιλέγει ως ορμητήριο του τα Σφακιά όπου η τοπική κοινωνία του επιφυλάσσει θερμή υποδοχή. Στο μεταξύ ο Αλβανός πασάς της Κυδωνίας Μουσταφά συγκεντρώνει τις δυνάμεις του και ετοιμάζεται

να συγκρουστεί με τους επαναστάτες Σφακιανούς. Όταν πληροφορείται ότι ο Χατζημιχάλης εγκαταστάθηκε στα Σφακιά, απέστειλε αγγελιοφόρους απειλώντας τους Σφακιανούς να παραμείνουν αμέτοχοι. Ο Χατζημιχάλης μετά από συνεχείς ασυμφωνίες με τους Σφακιανούς για το μέρος που έπρεπε να γίνει η μάχη παίρνει την απόφαση η μάχη να γίνει στον κάμπο του Φραγκοκάστελλου. Οι Σφακιανοί γνωρίζοντας την προνομιακή θέση που προσφέρει η γεωμορφολογία του εδάφους ήθελαν να παρασύρουν τον Μουσταφά στα ορεινά, μέσα στα φαράγγια και σε κλειστό πεδίο μάχης εκεί δηλαδή που η αριθμητική υπεροχή εξαφανίζεται. Παρόλα αυτά ο Χατζημιχάλης παρέμεινε ανένδοτος στις απόψεις του. Την παραμονή της μάχης οι Σφακιανοί αποφασίζουν να μην ακολουθήσουν τον Χατζημιχάλη θεωρώντας πως είναι άδικο και ανώφελο να πεθάνουν σίγουρα στον κάμπο αφήνοντας την πατρίδα και τα σπίτια τους απροστάτευτα. Ο θάνατος όμως για την ιδιοσυγκρασία ενός Ασφενδιώτη έπρεπε να είχε τιμή και ας αψηφούσε τη λογική. Ο Στρατής Δεληγιαννάκης, αρχηγός των Ασφενδιωτών, θεωρώντας άδικο ένας ξένος να πεθάνει στον τόπο τους και αυτοί να ήταν αμέτοχοι πήρε 60 άντρες εκ των οποίων οι περισσότεροι Ασφενδιώτες και κλείστηκε στο φρούριο. Οι εξελίξεις όμως δυστυχώς δικαίωσαν τους Σφακιανούς αρχηγούς. Η μάχη δόθηκε στις 16 Μαΐου του 1828.

Στις 22 Γενάρη του 1830 υπογράφηκε του πρωτόκολλο του Λονδίνου το οποίο δεν περιελάμβανε την προσάρτηση της Κρήτης στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η απογοήτευση για τους επαναστάτες Κρητικούς ήταν τεράστια. Θεωρώντας το γεγονός αυτό οριστική καταδίκη πολλοί Κρήτες, εκ των οποίων πολλοί Σφακιανοί, εκπατρίζονται. Η οικογένεια των Δεληγιαννάκηδων μαζί με άλλους Σφακιανούς τότε πήγαν στο νησί της Μήλου όπου και ίδρυσαν το χωριό Αδάμαντα.

³² Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων*, εκδ. Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., Ηράκλειο 2006, σελ. 9

³³ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, θέση 67 τοπωνυμίων, σελ. 11

³⁴ Ο Νταλιάνης γεννήθηκε στο Δελβινάκι της Ηπείρου το 1775. Σπούδασε στην Ιταλία και ασχολήθηκε με την καπνοβιομηχανία της Τερνέστης όπου και απέκτησε μεγάλη περιουσία ως επιχειρηματίας. Το αρχικό του όνομα ήταν Μιχάλης Νταλιάνης, όμως επειδή ταξίδεψε στους Αγίους Τόπους και βαπτίστηκε στον Ιορδάνη ποταμό, απέκτησε το προσωνύμιο Χατζής κατά την ελληνική τότε παράδοση.

Εικόνα 48. Εσωτερική άποψη του κάστρου στο Φραγκοκάστελλο,

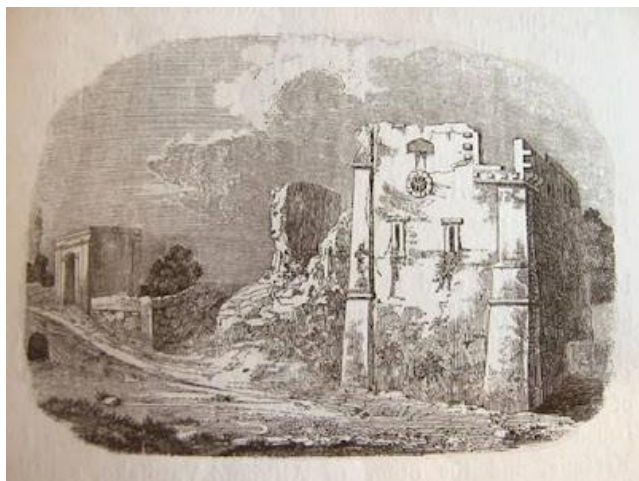
Στο χωριό Αδάμαντα, όπως στα Κύθηρα και στην Κέρκυρα, εγκαταστάθηκαν, επίσης, πολλοί Σφακιανοί, μετά από την κατάληξη της επανάστασης του 1866-69. Στις 21 Αυγούστου του 1866 οι Σφακιανοί κοντά στον Κουρνά αποφασίζουν ή να ενωθούν με την Ελλάδα ή να πέσουν μαχόμενοι. Αρχηγός των Ασφενδιωτών εκεί ήταν ο Μ. Μπολιώτης. Η τραγικότερη στιγμή αυτής της επανάστασης ήταν το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου στις 8 Νοεμβρίου του 1866, όπου 960 ψυχές έχασαν τραγικά τη ζωή τους. Ο Ομέρ πασάς έφτασε στο Τυμπάκι της Μεσαράς, για να οργανώσει την εκστρατεία του στα Σφακιά και στις 23 Ιουνίου του 1867 ένα τμήμα του στρατού του πέρασε με πλοία στα Σφακιά. Τα υπόλοιπα τμήματα είχαν οδηγίες να συγκλίνουν από την ξηρά και να καταλήξουν με την κατάληψη όλης της έκτασης των Σφακίων. Εισβάλλοντας από δύο σημεία προχώρησαν στο οροπέδιο του

Ασκούφου, όπου συναντήθηκαν με τις δυνάμεις του Ομέρ. Με πολλές απώλειες και παρά την ηρωική αντίσταση των Σφακιανών και των άλλων Κρητών που είχαν προστρέξει από παντού, οι Τούρκοι κατορθώνουν να υποτάξουν όλη την έκταση των Σφακίων και να τα καταστρέψουν για μία ακόμη φορά (βλ. Timeline Ενότητα 5.5.1 Χρονικός προσδιορισμός). Η αναλογία 200 άντρες προς 55.000 προμήνυε το αποτέλεσμα. Βλέποντας οι οικογένειες από το Ασφένδου τους 3 Τουρκικούς στρατούς να συγκλίνουν στο χωριό και πριν το καταστρέψουν ολοσχερώς κατευθύνθηκαν στην Αγία Ρουμελή όπου με 3 πλοία που ήταν δεμένα εκεί απέδρασαν. Πάρα πολλές οικογένειες κατέληξαν στην Κέρκυρα όπου διέμεναν εκεί μέχρι και την απελευθέρωση. Μία μαντινάδα αναφέρει:

*«Εκάψασι τα σπίθια μας, επήρασιν τα ζά μας
και προσφυγάκια τσοι Κορφούς επήγαν τα παιδιά μας».*

Χωρίς να έχουν πλέον την έννοια της υπόλοιπης οικογένειας οι εναπομείναντες στον τόπο Ασφενδιώτες επιδόθηκαν αποκλειστικά στον αγώνα της επανάστασης δίνοντας πολλές μάχες όπως στις επαναστάσεις του 1895-98. Επίσης, συμμετείχαν και στο ιστορικό κίνημα του Θερίσου την εποχή που έκανε τα πρώτα του πολιτικά βήματα ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ένα ακόμα κομβικό γεγονός με πολλές προεκτάσεις, όσον αφορά την ερμηνεία της κοσμοθεωρίας του Ασφενδιανού αποτέλεσε η εκστρατεία κατά του Αληδάκη το 1874. Ο Αληδάκης για να εξασφαλίσει τα μεγαλοτσιφλίκια του στον Εμπρόσνερο Αποκορώνου, συνεργάστηκε με τους Τούρκους και βρισκόταν πάντα σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Σφακιανούς. 100 χρόνια μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη και οι πληγές από την τραγική κατάληξη ήταν ακόμα ανοιχτές. Παρόλα αυτά οι Σφακιανοί με περίσσεια κουράγιου μόλις έμαθαν για ένα επικείμενο χτύπημα από τον Αληδάκη οργάνωσαν μια εκστρατευτική επιχείρηση εναντίον του.

Εικόνα 49. Σχέδιο του πύργου του Αληδάκη

Εικόνα 50. Κρητική γυναικεία ενδυμασία στα Σφακιά

Εικόνα 51. Από αριστερά προς δεξιά, Προκόπης Μπολιώτης και Μανούσος Πέρρος.

Οι Σφακιοί σκότωσαν όλους όσους βρίσκονταν στον πύργο του Αληδάκη, λεηλάτησαν τα σπίτια των Τούρκων (μέχρι και τις πόρτες πήραν) και πήραν υπό την κατοχή τους πολλές εκτάσεις. Με τα μουλάρια του Αληδάκη μετέφεραν και όλα τα λάφυρα πίσω στα Σφακιά. Από αυτή την εκστρατεία υπήρξαν όμως και απώλειες για τους Ασφενδιανούς. Ανάμεσα σε αυτές ο Παπα-Χιώτης, ο Σηφομανώλης καθώς και η Κατσούλη Βούρβαχη.

« Κλαίν την Μπουρμπαχοκατσουλή με τη χοντρή πλεξούδα
Απ' επολέμα αντρείστηκα κι ας ήταν κοπελούδα.»³⁵

Η συμμετοχή της Σφακιανής γυναίκας σε αμυντικούς αγώνες ήταν συχνή, από τις σπάνιες φορές όμως που γυναίκες συμμετείχαν σε εκστρατευτική επιχείρηση ήταν αυτή κατά του δυνάστη Αληδάκη. Δέκα οκτώ γυναίκες μεταξύ αυτών και μία Ασφενδίωτισσα η Μπουρμπαχοκατσουλή πλαισίωσαν και στόλισαν με την έντονη παρουσία τους το εκστρατευτικό σώμα.

Λαϊκός ποιητής λέει:

« Εσηκωθήκαν και πολλές γυναίκες κι ακλουθούσι
κι ανε γινεί και πόλεμος κι αυτές να βοηθούσι
Κι ως ήσαν ποκαμισαρές και με τσοι Κουτελίτες
Με σουφρες και με τσι ποδιές και με τσι πηγουνίτες.... »³⁶

³⁵ ο.π σπχ. 465 . σελ. 95

³⁶ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, στίχ. 221 , σελ. 93

2.4 Μακεδονικός πόλεμος και Γερμανική κατοχή

Από τις αρχές του 1900 και έχοντας ξεσπάσει ο Μακεδονικός αγώνας για άλλη μία φορά με υψηλό αίσθημα πατριωτικής ευθύνης βλέπουμε την ενεργή συμμετοχή Ασφενδιωτών σε αγώνες υπεράσπισης του εθνικού συμφέροντος. Σημαντικότερος Μακεδονομάχος από το Ασφένδου που πολέμησε στο πλευρό του Παύλου Μελά ήταν ο Γεώργιος Πέρος³⁷. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί ο επικήδειος λόγος του, οι στίχοι του οποίου εξυψώνουν τον ηρωικό του χαρακτήρα μέσα από αξίες που δεν περιορίζονται στα στενά όρια του τόπου του αλλά κάνουν λόγο για τη Μεγάλη Ιδέα του έθνους, τη φιλοπατρία και την εθνική αλληλεγγύη.

Στις 28 Οκτωβρίου του 1940 το ξέσπασμα του πολέμου μαθεύτηκε στο Ασφένδου από τις πρώτες κιόλας πρωινές ώρες. Το τραγικό νέο κάθε άλλο παρά πτόησε το ηθικό των κατοίκων, και περισσότερο των νέων, που αντέδρασαν σχεδόν πανηγυρίζοντας. Ένα τραγούδι της εποχής λέει:

« ... σαν να παν σε πανηγύρι σ' ανθισμένη πασχαλιά... » .

Στις 20 Μαΐου του '40 έπεσαν στο νησί οι πρώτοι αλεξιπτωτιστές. Οι Γερμανοί μπήκαν στο Ασφένδου στις 29 Μαΐου περνώντας πρώτα από το Ασκήφου. Μαρτυρίες αναφέρουν πως τα εγκλήματα των ναζί ξεπερνούσαν σε βαρβαρότητα αυτά των Τούρκων.

³⁷ Μανούσος Χιωτάκης, Γεώργιος Καλογεράκης, *Ο Σφακιανός Μακεδονομάχος Γεώργιος Σταύρου Περρός (1878-1912)*, Χανιά 2019, σελ. 136

Εικόνα 52. (α),(β) Τοποθεσία Ακονέ

Εικόνα 53. (α) Καλλικράτης καίγεται 1942 , φωτογραφία Νορβηγού συλλέκτη
Flemming Melin Cristianse

Στην τοποθεσία Ακονέ³⁸ βόρεια της κοινότητας έστησαν τον ασύρματό τους και υποχρέωναν τους κατοίκους να πηγαίνουν εκεί με βάρδιες για αγγαρεία. Στις 12 Οκτωβρίου του 1942 οι Γερμανοί έκαψαν τον Καλλικράτη. Το χωριό του Ασφένδου λεηλατήθηκε και πάρα πολλοί κάτοικοι εκτελέστηκαν. Οι στερήσεις και τα δεινά των κατοίκων ήταν εξοντωτικά. Βασική τροφή την εποχή αυτή ήταν το ψωμί με αλεύρι από πρινοβέλανα³⁹ και άλλοτε από χαρούπι. Τραγική συνέπεια των συνθηκών της κατοχής ήταν και οι κλοπές. Οι καθημερινές κακουχίες σε συνδυασμό με την έλλειψη αστυνόμευσης έκαναν το φαινόμενο της ζωκλοπής καθημερινό. Η μαύρη αγορά έδινε και έπαιρνε κάνοντας τις περιουσίες να εξανεμίζονται. Η γερμανική παρουσία στην Κρήτη διήρκεσε από την 20ή Μαΐου 1941, πρώτη ημέρα της Μάχης της Κρήτης, έως τη 12η Ιουνίου 1945, ημέρα αποχώρησης των τελευταίων Γερμανών από το λιμάνι της Σούδας, σχεδόν 1.400 ημέρες.

Ενδεικτικό του μένους και της απαξίωσης των Γερμανικών κατακτητών στο πρόσωπο των ντόπιων, ήταν η έρευνα η οποία έκαναν για να αποδείξουν πόσο κατώτερη φυλή ήταν οι Κρητικοί. Για τον σκοπό αυτό και σε συνεργασία με το φασιστικό καθεστώς, είχαν αναθέσει στον Ιταλό ανθρωπολόγο Lidio Cipriani να συλλέξει φωτογραφίες ανφάς και προφίλ των κατοίκων, από διάφορους οικισμούς της Κρήτης και να επιβεβαιώσει γεωγραφικά και άλλα δεδομένα σχετικά με το νησί. Οι φωτογραφικές λήψεις στο Ασφένδου έγιναν το 1942. Μέρος του πολύτιμου υλικού που συγκέντρωσε από αυτό το ταξίδι συμπεριελήφθη στο βιβλίο που εξέδωσε το 1943, στη Φλωρεντία, με τίτλο «Creta e l'origine mediterranea della civiltà». Ακόμα πλουσιότερο όμως υλικό για τον

³⁸ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, Κοινότης Ασφένδου Σφακιών, θέση 191 τοπωνυμίων, σελ. 13 Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996.

³⁹ αλεύρι από πρινοβέλανα = βελανίδια που τα έψηναν και τα πέρναγαν σε χειρόμυλο για να γίνει αλεύρι.

τόπο και τους ανθρώπους του, καρπό του ίδιου ταξιδιού βρίσκεται σε δίγλωσσο τόμο που εκδόθηκε το 2014.⁴⁰

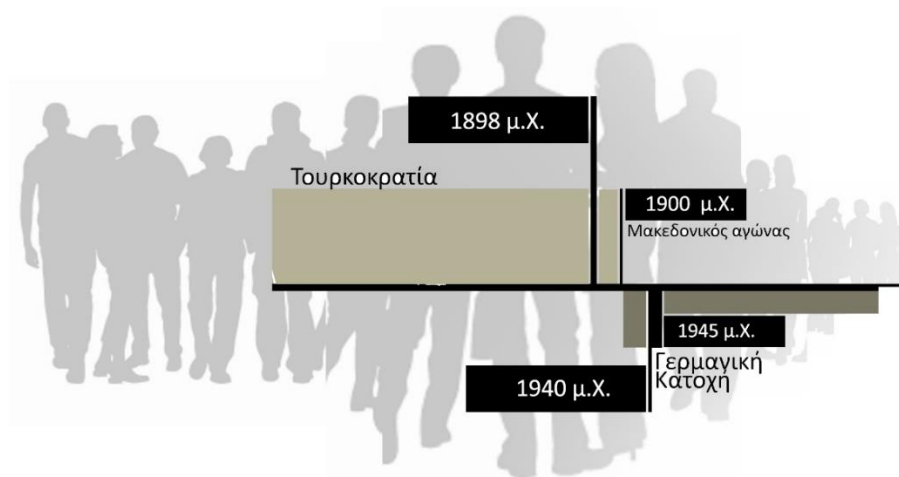

Εικόνα 53. (β) Φωτογραφίες Ασφενδιανών του Lidio Cipriani" 1942.

⁴⁰ Κόρπης Παύλος, Μαμαλάκης Ε. Κωνσταντίνος, Παπαηλιάκης Μιχάλης, *Κρήτη 1942, Οι φωτογραφίες του lidio cipriani* (δίγλωσση έκδοση ελληνικά-ιταλικά), ιδιωτικός εκδότης, Ηράκλειο 2014, σελ. 259

Ενότητα 3 - Τόπος και άνθρωπος

3.1 Πληθυσμιακές αυξομειώσεις μέσα στο χρόνο.

	Κάτοικοι κοινότητας Ασφένδου (Ασφένδου, Νομικιανά, Κολοκάσια και Βουβάς)
1834	600
1880	1000
1928	378
1940	343
1951	345
1961	311

1948 - 1978 Έφυγαν 18 οικογένειες από το Ασφένδου και από τη δεκαετία του '60 άρχισαν να εγκαταλείπουν τον παραθερισμό στο Ασφένδου και να μένουν μόνιμα στα χειμερινά χωριά Βουβά κλπ. που απέκτησαν νωρίτερα νερό και ρεύμα από το Ασφένδου.

	Κάτοικοι κοινότητας Ασφένδου (κυρίως Νομικιανά και Βουβά)
1971	308
1981	286
1991	251
1992	72

3.2 Προσεγγίζοντας τον άνθρωπο του Ασφένδου μέσα από τις καθημερινές του δραστηριότητες

Η μεγάλη βιοποικιλότητα των περιοχών του Ασφένδου Σφακίων έδωσε από νωρίς τη δυνατότητα στους κατοίκους να αξιοποιήσουν το οικοσύστημα και τις πρώτες ύλες με όφελος την επιβίωσή τους χωρίς βέβαια να εμπεριέχεται η έννοια της ευμάρειας σε αυτή τη διαδικασία. Από τα πρώτα κιόλας σημάδια κατοίκησης, όπως αυτά αποτυπώνονται και στις βραχογραφίες του σπηλαίου του Ασφένδου, διαφαίνεται η εξοικείωση του ανθρώπου με το κυνήγι και την αξιοποίηση των πρώτων υλών, όπως της ξυλείας.

Η σχολαστική μελέτη των σχημάτων στο δάπεδο του σπηλαίου Ασφένδου αποδεικνύει ταυτόχρονα με την παλαιότητα των ίδιων των σχεδίων και την παλαιότητα ορισμένων δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή αυτή ακόμα και σήμερα. Σύμφωνα με τις επικρατέστερες θεωρίες για την ερμηνεία των βραχογραφιών, στη ζωή του ανθρώπου της παλαιολιθικής εποχής στην περιοχή του Ασφένδου είχε πρωταγωνιστικό ρόλο ένα μηρυκαστικό. Διαφαίνεται ότι η επιβίωση τους σχετίζεται με τη δραστηριότητα του κυνηγιού του μικρού ελαφιού με τα μεγάλα καμπυλωτά κέρατα. Μπορεί το μηρυκαστικό που απεικονίζεται στις βραχογραφίες να μην έχει καμία σχέση με το πολύ μεταγενέστερο και εισαγόμενο είδος κατσίκας που ζει σε αυτή την περιοχή σήμερα, αλλά και στις δύο περιόδους και σε όλες τις ενδιάμεσες, η επιβίωση και οι περισσότερες από τις δραστηριότητες

του ανθρώπου που κατοίκησε σε αυτή την ορεινή περιοχή, ήταν πάντα συνδεδεμένες με ένα είδος κατσικιού.⁴¹

Εικόνα 54. Το εγχάρακτο σχέδια σκάφους κοντά στο πίσω μέρος της σπηλιάς του Ασφένδου

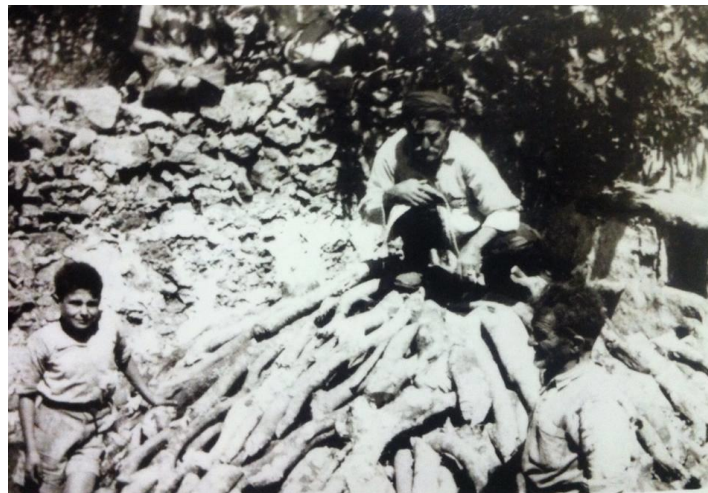
Εικόνα 55. Τετράποδα και σχήματα από δόρατα χαραγμένα στο δάπεδο του σπηλαίου του Ασφένδου

⁴¹ Πλυμάκης, Αντώνης Γ. *Το αγρίμι της Κρήτης Capra aegagrus cretica*, Πλυμάκης, Αντώνης Γ. Χανιά 2001.

Το όπλο, το κυνηγετικό δόρυ, είναι ένα ακόμα σχέδιο που επαναλαμβάνεται τουλάχιστον 17 φορές στις βραχογραφίες. Σε όλη τη γνωστή ιστορία το όπλο συντρόφευσε με έντονη παρουσία τον βίο του Σφακιανού αλλά και του Ασφενδιανού, άμεσα συνδεδεμένο κι αυτό τόσο με την επιβίωσή του όσο και με την ελευθερία του.

Το καράβι, σχέδιο που ανήκει στο ανώτερο στρώμα χαρακτηριστικών του σπηλαίου, πιθανόν να αποδεικνύει ότι η σχέση της περιοχής αυτής με τη θάλασσα και το εμπόριο να είναι πολύ παλιά. Πολύ παλαιότερη από τη γνωστή σε εμάς ενασχόληση των ντόπιων με τη ναυτιλία και το εμπόριο, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολύ νωρίς η ανάπτυξη της υλοτομίας, και παρά τις δυσκολίες μετακίνησης λόγω του δύσβατου της περιοχής, ανοίγει τον δρόμο για εμπορικές συνεργασίες. Οι αναφορές για την ύπαρξη συνεργασιών με ανθρώπους των πεδινών περιοχών είναι πολλές και η ανταλλαγή προϊόντων δευτερογενούς εκποίησης γίνεται συχνότερη. Τα γεωργικά προϊόντα δίνουν προϋποθέσεις **επάρκειας** αλλά ταυτόχρονα ξεδιπλώνουν στοιχεία της επινοητικότητας και του πείσματος του χαρακτήρα τους να προσαρμόσουν τα πετρώδη και επικλινή εδάφη σε καλλιεργήσιμη γη (βλ. Ενот.1 Φυσικό περιβάλλον).

Πέρα από τη γεωργική οικονομία ο κάτοικος του Ασφένδου ασχολήθηκε και με το εμπόριο αξιοποιώντας την εγγύτητα με το υγρό στοιχείο. Παρόλο που η φύση του παραπέμπει σε έναν ορεινό άνθρωπο το ελλιπές οδικό δίκτυο και η μεγάλη χιλιομετρική απόσταση με τα αστικά κέντρα, τον οδήγησαν στην αξιοποίηση των μικρών φυσικών λιμένων της περιοχής και την εξοικείωση με τη θάλασσα.

Εικόνα 56. Ασφένδου 1953 καρβουνοκάμινο, Καγιαδονικόλας, Σήφης και Μανώλης Χιωτάκης

Εικόνα 57. Ασφένδου, Γερωνυμάκης και Βενταντώνης σε κλάδεμα/μπόλιασμα δέντρου

Έτσι πολλοί Ασφενδιώτες κατά το παρελθόν απασχολούνταν ως ναυτικοί, καλαφάτηδες⁴², μαραγκοί, επαγγέλματα σχετικά με τη ναυπηγική και κάποιοι από αυτούς εργάζονταν στα νεώρια Χανίων. Στα τέλη του 16ου αιώνα αρχίζουν να ταξιδεύουν κάνοντας εμπόριο κυρίως μεταφέροντας διάφορα αγαθά, όπως αίγαγρους τους οποίους θήρευαν, αποξηραίναν⁴³ και πουλούσαν στην περιοχή του Χάνδακα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ναυτικής τους παράδοσης είναι πως μετά από την επανάσταση του 1821 πολλοί Σφακιανοί Ασφενδιανοί έφυγαν και εγκαταστάθηκαν στη Μήλο όπου έχτισαν το χωριό Αδάμαντα (βλ. Ιστορία), στο οποίο κατοικούν μέχρι σήμερα και πολλοί από τους απογόνους τους ακολουθούν και αυτοί το επάγγελμα του ναυτικού.

Στα τέλη 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα ο Γεώργιος Πέρρος ανέπτυξε έντονη εμπορική δραστηριότητα, κάνοντας ταξίδια στη Σύρα (κέντρο εμπορίου τότε), επίσης, ταξίδια του γέρο Χιωτογιάννη στην Τυνησία, σε πόλεις του εσωτερικού αλλά και του εξωτερικού και χτίζοντας “σπίλιο” για ευπαθή προϊόντα (κάρβουνα, χαρούπια κλπ.). Στις αρχές του αιώνα στον Καπνή, στο Κολοकाσιανό Φαράγγι και στο δάσος του Καλλικράτη έφτιαχναν κάρβουνο. Την πρώτη 10ετία του 20ου αιώνα η Χώρα Σφακίων είχε 52 καταστήματα με μεγάλη ποικιλία προϊόντων και καλύτερες τιμές από τις μεγάλες πόλεις Χανιά και Ρέθυμνο⁴⁴.

Εικόνα 58. Γεώργιος Πέρρος. Ασφενδιώτης ήρωας του Μακεδονικού πολέμου

⁴² Αυτός που σφραγίζει τις σχισμές ή ρωγμές των παλαιών ξύλινων πλοίων και βαρκών ή άλλων κατασκευών με ξεφτίσματα από κάβους και στουπί, στριμμένα και ποτισμένα με πίσσα.

⁴³ Η ξήρανση του κρέατος, συχνά σε συνδυασμό με το κάπνισμα, είναι ίσως μία από τις παλαιότερες μεθόδους συντήρησης.

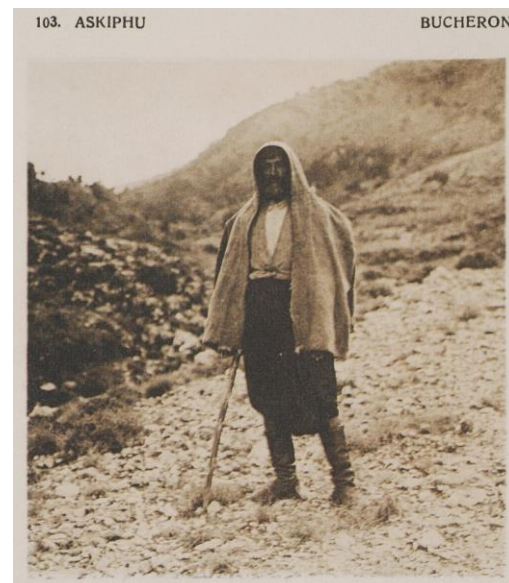
⁴⁴ ο.π σελ. 83

Αν επιχειρούσαμε να δώσουμε στον Ασφενδιανό έναν χαρακτηρισμό που θα τον συνόδευε διαχρονικά θα ήταν αυτός του κτηνοτρόφου. Οι μεγαλοκτηνοτρόφοι αποτελούσαν τους πλούχιοντες και την άρχουσα τάξη και η κτηνοτροφία την κύρια πλουτοπαραγωγική πηγή για την κοινότητα. Οι καπεταναίοι των επαναστάσεων προέρχονταν κυρίως από κτηνοτροφικές οικογένειες. Σε αντίθεση με άλλες περιοχές όπου ο κτηνοτρόφος έχει προφίλ "ταπεινού" ανθρώπου, στο Ασφένδου οι σημαντικότερες προσωπικότητες προέρχονταν από κτηνοτροφικές οικογένειες. Τα ζώα ήταν και παραμένουν το καμάρι του βοσκού, αυτά του δίνουν το μέτρο του πλούτου, της αρχοντιάς και της αξιοσύνης του. Η ενασχόληση με την κτηνοτροφία παρείχε μεγαλύτερη οικονομική ευελιξία από τη γεωργία καθώς το κεφάλαιο διαθέτει το στοιχείο της ρευστότητας⁴⁵. Το ζωικό κεφάλαιο είναι ρευστό κεφάλαιο, ο κτηνοτρόφος μπορούσε πάντα να πουλήσει κάποια πρόβατα για να αντιμετωπίσει μια κατάσταση σε αντίθεση με τον ζευγά που για να πουλήσει το χωράφι του ή το βόδι του έπρεπε να βρεθεί σε δραματική κατάσταση.

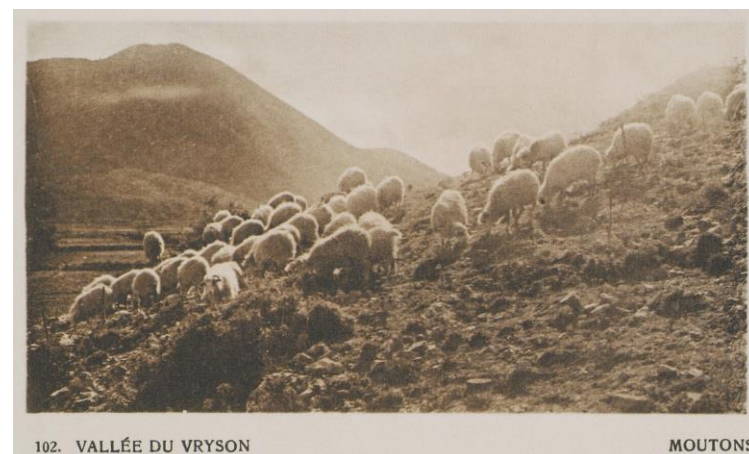
Ο **τρόπος ζωής** του κτηνοτρόφου διαμόρφωνε αγέρωχους, ανδροπρεπείς χαρακτήρες που πάντα οπλοφορούσαν και δεν δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν το όπλο τους για να στηρίξουν την περιουσία τους και την αξιοπρέπεια τους. Στα Σφακιά αυτός ο εγωισμός ήταν αιτία στο να ξεπερνιούνται τα καλώς εννοούμενα όρια⁴⁶. Πολλές φορές όμως η θερμόαιμη αυτή συμπεριφορά οδηγεί σε καταστάσεις που ολόκληρες οικογένειες ή ακόμα και χωριά ξεκληρίζονται.

⁴⁵ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά, 1996, σελ. 78

⁴⁶ ο.π σελ. 78

Εικόνα 59. 1919 Βοσκός στο Ασκύφου του Frederic Daniel Boissonnas Baud-Bovy.

Εικόνα 60. Κοιλάδα Βρυσσών Ασκύφου του Frederic Daniel Boissonnas

Τα όρια των βοσκοτόπων σπάνια σηματοδοτούνται με ορατά σημάδια και πολλές φορές τα ζώα ενός μιτάτου βρίσκονται σε βοσκότοπο διαφορετικής ιδιοκτησίας. Φιλονικίες για τη βόσκηση έχουν οδηγήσει σε αιματηρές συμπλοκές ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους. Μία βεντέτα μπορεί να αλλάξει τις συνήθειες που σχετίζονται με την εποχιακά μετακινούμενη κτηνοτροφία.

Ο Αντώνης Πλυμάκης έχοντας πεζοπορήσει αμέτρητες φορές στα λημέρια των βοσκών στις κακοτράχαλες μαδάρες περιγράφει μέσα από το βιβλίο του *Κουμοί - Μιτάτα και βοσκοί στα Λευκά Όρη*, τους κτηνοτρόφους ως σκληρούς ανθρώπους, που σαν να προέκυψαν από «διασταύρωση αγριμιού, αετού και ανθρώπου. Αγριοί και τραχείς»⁴⁷.

Η καθημερινότητα τους ήταν αδιαμφισβήτητα άγρια και σκληρή. Μαζί με τις κακουχίες, η δραστηριοποίηση στο Ολύμπιο τοπίο των Λευκών Ορέων, προσέφερε καθαρό αέρα και ταυτόχρονα εδραίωνε το ζωτικό αίσθημα της ελευθερίας. Αίσθημα που τους έκανε να είναι ανεξάρτητοι και ανυπότακτοι, να δίνουν αγώνες και να μάχονται με αντάλλαγμα πολλές φορές και τη ζωή τους. (βλ. Ενότ. 2. Ιστορία - Μάχη Φραγκοκάστελλου - Απόφαση Ασφενδιωτών να θυσιάσουν...). Ζούσαν απομονωμένοι για μέρες ή και μήνες σε τοποθεσίες, τουλάχιστον έξι ωρών πεζοπορίας από κατοικημένη περιοχή, με συνθήκες παρόμοιες με αυτές που συναντάμε στον ασκητισμό. Μέσα στη μοναξιά τους είχαν μάθει να επικοινωνούν με τα ζωντανά τους.

Εικόνα 61. Σφακιανοί 1939 (φωτογραφία Nelly's)

Εικόνα 62. (α) Άδειασμα του γάλακτος από το αρμεγάρι στο λαβέντζι με το κνισαρόπανο ως κόσκινο. Προπολεμική φωτογραφία σε ορεινό μιτάτο του Κ. Κουτουλάκη

⁴⁷ Πλυμάκης Αντώνης, *Κούμοι Μιτάτα και Βοσκοί Στα Λευκά Όρη και Ψηλορείτη*, Χανιά 2016

Η καθημερινότητα τους περιλάμβανε ώρες πεζοπορίας σε κακοτράχαλα εδάφη και γκρεμνά, μαζί με τα ζώα τους και κάτω από τον καυτό ήλιο. Ήταν γρήγοροι και ανθεκτικοί σε κάθε κακουχία. Εργασίες όπως άρμεγμα, πότισμα, τυροκόμηση ήταν καθημερινές. Το φαγητό ήταν λιγοστό και συνήθως ήταν μόνο ένα γεύμα το βράδυ που περιλάμβανε είτε γιαούρτι είτε γάλα. Ο ύπνος κι αυτός με ελάχιστες ανέσεις, συνήθως πάνω σε μια πεζούλα του κούμου με μια παλιά κουβέρτα (βλ.Ενοτ.4.5 Κατασκευές- Κούμοι).

Οι κτηνοτρόφοι υπήρξαν άνθρωποι που στην προσπάθειά τους να ανταπεξέλθουν στα πολλαπλά ζητούμενα της κύριας δραστηριότητάς τους, της βόσκησης, ανέπτυσαν πληθώρα δεξιοτήτων. Γνώριζαν τον τόπο τους σπιθαμή προς σπιθαμή, τα σπήλαια, τις ρεματιές, τις πλαγιές, τις κορυφές, τα γκρεμνά, ακόμα και τα διάφορα πετρώματα. Ήξεραν τα βρώσιμα χόρτα και καρπούς και αναγνώριζαν τα γόνιμα και άγονα εδάφη για καλλιέργεια. Ήταν άριστοι μετεωρολόγοι και προέβλεπαν τις καιρικές συνθήκες για το άμεσο ή και για κάποιες φορές το απώτερο μέλλον. Η τυροκόμηση, η επεξεργασία γάλακτος και παραγωγή διαφόρων γαλακτοκομικών προϊόντων, καθώς και η συντήρηση τους, αποτελούσαν δεξιότητες που κατείχε ο κάθε κτηνοτρόφος.

Ήταν γιατροί τόσο για τα ζώα τους όσο και για τον εαυτό τους και τους συντρόφους τους. Γνώριζαν θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων και πώς να διαχειριστούν ένα σπάσιμο ή μία πληγή. Ήταν ξυλουργοί, λατόμοι και χτίστες αφού πολλές φορές έχτιζαν μόνοι τους τους κούμους και τους φράχτες στα μιτάτα τους. Ήταν ικανοί να κάνουν διάφορες επισκευές σε εργαλεία, να ράβουν στιβάνια και να μανταλώνουν τα ρούχα τους.

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που βοσκοί έχουν υπάρξει μεγάλοι μαντιναδολόγοι. Το σημάδι τους έμεινε ανεξίτηλο τόσο στο ριζίτικο τραγούδι όσο και στους περήφανους χορούς της Κρήτης.

Δεν είναι υπερβολή αυτό που έλεγαν, πως για να γίνεις σαν αυτούς έπρεπε να βγάλεις πρώτα **“το πανεπιστήμιο της μαδάρας”**⁴⁸.

Το ταξίδι για τη μεταφορά των προϊόντων τους με τα γαϊδούρια και τα μουλάρια στους οικισμούς, μαζί με την επιστροφή ξανά στο μιτάτο διαρκούσε δύο με τρεις ημέρες. Το διαρκές κυνήγι των ιδανικών συνθηκών για τη βόσκηση και το πότισμα των ζώων δημιουργούσε -ειδικά στις μεταβάσεις των εποχών- μεγάλη αγωνία στον βοσκό που έπρεπε πάντα να βρίσκεται σε ετοιμότητα να κατευθύνει το κοπάδι του σε ασφαλείς τοποθεσίες. Η πρόσβαση σε νερό καμία φορά γινόταν πολύ δύσκολη και η έλλειψή του δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Είχαν τις δεισιδαιμονίες τους και παρατηρούσαν συμπεριφορές αιγοπροβάτων ή τα οστά των ζώων τους, για να κάνουν προβλέψεις για τον καιρό ή για άλλα φαινόμενα.

⁴⁸ Πλυμάκης Αντώνης, *Κούμοι Μιτάτα και Βοσκοί Στα Λευκά Όρη και Ψηλορείτη*, Χανιά 2016

Εικόνα 62 (β) Σκίτσο και υπόμνημα από τον Κανάκη Γερωνυμάκη 1. Τεσσαραύτικο γιαουρτοτσάκαλο 2. Αντί καθισμάτων υπήρχαν πέτρες και δεν υπήρχε τραπέζι, χάμω έβαζαν το τσικάλι με το γιαούρτι και το πιάτο με τη μυζήθρα. 3. Τρυπητή κουτάλα που βγάζουν τη μυζήθρα 4. Λύχνος. 5. Καζάνι 6. Λαβετζιάστρα 7. Τάραχτης 8. Αϊδόνισος 9. Τουπί, καλούπι τυριού. 10. Τσιφίδι Καλούπι Ανθότυρου. 11. Κάρτο. 12. Πινακάκι από ασφένδαμο που έβαζαν τη μυζήθρα και την έτρωγαν 13. Το τυρί το πετρώναν σταδιακά με 2-3 πέτρες για να μην του βάλουν μαζεμένη απότομα την πίεση 14. το αρμεγάρι που έβαζαν το γάλα το χρησιμοποιούσαν και για τα λείματα απο την παρασκευή τυριού 15. Η ξεπορταρε ήταν πελεκημένη από κορμό δέντρου και πανω σε αυτή φτιάχναν τα τυριά 16. Το "σιντέρικο" 17. Ασκοντάβλα, γουβάς από δέρμα ζώου.

Εικόνα 63. Σκεύη γαλακτοκομίας και τυροκομίας σε οικία στη γειτονιά Κεφαλάκι

Εικόνα 64. (α) Πιθάρι ή Κουρούπα σε υπόγειο αποθηκευτικό χώρο οικίας στη γειτονιά Κεφαλάκι

Εικόνα 64. (β) Καπνιστήρι για την τέχνη της μελισσοκομίας σε αυλή οικίας στη γειτονιά Αρκαλοκεφάλι

Τα εδάφη της ευρύτερης περιοχής αλλά και του Ασφένδου δεν είναι ιδιαίτερα γόνιμα κυρίως λόγω της μη ικανότητας του εδάφους να συγκρατεί το νερό. Όταν από μία οκά σπόρων έβγαιναν πέντε οκάδες καρποί ήταν ενδεικτικό μιας καλής σοδειάς και παραγωγικής χρονιάς (βεντέμα). Ελλείπει άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων η γεωργική εργασία θεωρούνταν ως μία καταναγκαστική εργασία. Μέσα στο 1960 η κοινότητα είχε 30 ζευγάρια βόδια, ενώ υπήρξαν και εποχές που μόνο ο Βουβάς είχε 60 ζευγάρια βόδια. Έσπερναν κυρίως “μιγάδι” (ανακατεμένο σιτάρι με κριθάρι) και “μαγεριά” (φακή και φάβα). Επίσης, καλλιεργούνται και ζωοτροφές, βρόμη για τα μουλάρια και τα γαϊδούρια και “ρόβι”⁴⁹ για τα βόδια.

Εξίσου σημαντική δραστηριότητα παραδοσιακά, αποτελούσε και η αμπελουργία. Το Ασφένδου έκανε πολύ και καλό κρασί. Ήταν τόσο δυνατό που έλεγαν ότι μεθάς και την επόμενη μέρα από αυτή που το πίνεις. Το αμπέλι δεν το μετρούσαν σε στρέμματα ή ρίζες αλλά σε μέρες που χρειαζόταν να σκαφτεί από έναν εργάτη. Η φροντίδα τους περιλάμβανε το σκάψιμο, σκάλισμα, κλάδεμα, προσθήκη λιπάσματος και στηριγμάτων όπου χρειαζόταν. Χαρακτηριστική τοπική παροιμία αναφέρει πως το αμπέλι απειλεί τον ζευγά λέγοντάς του χαρακτηριστικά “Μη με γελάσεις ζευγά γιατί εγώ θα σε γελάσω φανερά”.

Με την εγκατάλειψη των χειμερινών χωριών παραμελήθηκαν και τα αμπέλια που βρίσκονταν σε αυτά. Τα αμπέλια ρήμαξαν και μόνο ένα μικρό ποσοστό από αυτά υπάρχει ακόμα αλλά και αυτό δεν είναι φροντισμένο όπως παλαιότερα.

Εικόνα 65. Ασφένδου 1957 Γιαννουλάκης Γεώργιος

Εικόνα 66. Αλωνάκι στη γειτονιά Περίδων

⁴⁹ Καρπός σαν της φακής που μουλιασμένο τάζαν τα βόδια.

Εικόνα 67. Κρητικός 1938 (φωτογραφία Nellyg's)

Εικόνα 68. Ασφένδου βόσκηση 1955-1960

Τώρα γίνεται μόνο ψεκασμός και κλάδεμα στα εναπομείναντα αμπέλια. Τελικά σήμερα ο ζευγάς “ξεγέλασε” το αμπέλι και αυτό ανταπέδωσε. Η Κοινότητα του Ασφένδου έβγαζε επίσης πάντα πολύ και καλό μέλι και είχε σχεδόν 1000 μέλισσες. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τα μελίσσια ήταν είτε πλεκτά κοφίνια, είτε ξύλινα “κουβέλια”, είτε πήλινα “βρασκά”. Σύγχρονες κυψέλες χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1960.

Η επιλογή να χρησιμοποιούν παραδοσιακά εργαλεία ή αντικείμενα δεν είχε να κάνει με την έλλειψη τεχνογνωσίας. Πληθώρα ανθρώπων με ποικίλες τεχνικές γνώσεις έδιναν λύσεις στην καθημερινότητα. Στην κοινότητα υπήρχαν τσαγκάρηδες, οικοδόμοι, σιδηρουργοί, μπογιατζήδες, ξυλουργοί κ.α. Στην περιοχή για ένα διάστημα λειτουργούσε ταμπκακαριό (Βυρσοδεψείο) από τον Μανούσο Μαρινάκη. Ο πολυτεχνίτης Πυρουναντώνης ήταν οικοδόμος⁵⁰ και “χαρκιάς” (σιδεράς) και το σπίτι του στον Βουβά ήταν οικία και κατάστημα μαζί⁵¹. Μέχρι τις πρόσφατες δεκαετίες διατηρούσε “χαρκιδιό” (σιδηρουργείο) στα Νομικιανά ο Χιωτοστρατής το οποίο εξυπηρετούσε όλη την επαρχία καθώς ήταν το μοναδικό σε αυτή.

Εικόνα 69. (α) Αντικείμενα καθημερινής χρήσης - ξύλινη λαξευμένη σκάφη σε οικία στη γειτονιά Περίδες

Εικόνα 69. (β) Αντικείμενα καθημερινής χρήσης - ξύλινη λαξευμένη σκάφη σε οικία στη Πέρα γειτονιά

⁵⁰ Είχε χτίσει το περίτεχνο θολωτό σπίτι στο Ασφένδου που σήμερα ανήκει στον Μανούσο Π. Μπολιώτη

⁵¹ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά, 1996, σελ. 81.

Ένας καλός τρόπος να παρατηρήσει κανείς την τεχνολογική εξέλιξη στο Ασφένδου είναι να ξεδιπλώσει την ιστορία της ελαιουργίας στην περιοχή. Για αιώνες ο Βουβάς αποτελούσε το λαδοχώρι των Σφακίων, αλλά με τη φύτευση πολλών ελαιόδεντρων στον κάμπο του Φραγκοκάστελου, τον τίτλο πήρε η κοινότητα Πατσιανού και Σκαλωτή.

Μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα το λάδι έβγαινε στα αλετριγουδιά⁵² (πρωτόγονα ελαιοτριβεία). Με περιστρεφόμενο, χειροκίνητο μύλο αλέθονταν η ελιά από μια ενιαία πέτρα. Το πιεστήριο ήταν μία ξύλινη κατασκευή όπου η ζύμη (οι αλεσμένες ελιές) έμπαιναν σε σάκους και πιέζονταν. Η πρώτη φάμπρικα φτιάχτηκε στις αρχές του 20ου αιώνα, στα Νομικιανά, από τον Γεώργιο Πέρρο. Το πρώτο πετρελαιοκίνητο εργοστάσιο για επεξεργασία ελιάς σε ολόκληρη την επαρχία φτιάχτηκε το 1938 στον Βουβά από τους Πυροβολάκη Α., Χιωτάκη Ευστράτιο και Μπολιώτη Προκόπη.

Το 1938 ήταν τόσο ευνοϊκές οι συνθήκες (βεντέμα) όπου η παραγωγή υπερδιπλασιάστηκε. Όταν οι ελαιοκτήμονες αντιλήφθηκαν την μεγάλη παραγωγή μπήκαν στη σκέψη και φτιάξανε στον Βουβά το πρώτο πετρελαιοκίνητο ελαιουργείο στην επαρχία Σφακίων. Στο ίδιο οίκημα που φτιάχτηκε το ελαιουργείο πριν στεγάζονταν η φάμπρικα. Χαρακτηριστικό της ραγδαίας αύξησης της παραγωγής ήταν πως την εποχή της φάμπρικας τα υγρά ελαιουργικά απόβλητα (κατσίγαρο ή λιόζουμο) έτρεχαν σε ένα λάκκο και εξαφανιζόντουσαν. Όταν φτιάχτηκε το ελαιουργείο έβγαζε το λάδι από τις Κομιτάδες ως τα Κολοκάσια με αποτέλεσμα, το κατσίγαρο το έβαλαν να τρέχει μέσα σε λούκι παραπλεύρως του κεντρικού δρόμου για απόσταση 100 μέτρων μέχρι να πέσει μέσα στο ρυάκι. Από την μία μεριά περνούσε ο κόσμος και από την άλλη

ο 'κατσίγαρος'. Η δουλειά ήταν τόση που οι εργάτες (αλετριγουδιάρηδες) έπρεπε να δουλεύουν μέχρι και 17 ώρες⁵³.

Τη δεκαετία του '80 υπολογίζεται ότι όλη η κοινότητα παρήγαγε 1500 "μιστάτα" λάδι⁵⁴. Το 1993 ιδρύεται στον Βουβά από την Ένωση Γ.Σ Αποκορώνου Σφακίων, φυγοκεντρικό εργοστάσιο. Το 1996 στην κοινότητα Ασφένδου φυτεύτηκαν νέα δέντρα, γίνεται πλέον αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του δάκου, χρησιμοποιούνται λιπάσματα και σε συνδυασμό με το ότι η συγκομιδή της ελιάς γίνεται ενώ αυτή είναι ακόμα άγουρη, η παραγωγή αυξήθηκε σε πάνω από 100 τόνους.

Χαρακτηριστικό είναι πως σήμερα όλες οι οικογένειες έχουν ελιές για το λάδι τους. Επιμέρους εισοδήματα στις οικογένειες αποδίδουν η παραγωγή κρασιού και μελιού. Από τη δεκαετία του '60, όμως, σταδιακά οι κάτοικοι εγκατέλειψαν το χωριό και δεν φρόντιζαν τα αμπέλια τους, έτσι η μελισσοκομία έγινε η τρίτη πηγή εσόδων μετά την κτηνοτροφία και την ελαιοκομία.

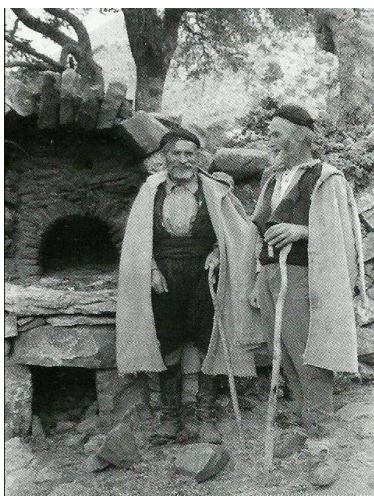
⁵² Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, θέση 111 τοπωνυμίων, σελ. 11

⁵³ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά 1996, σελ. 11, θέση 111 τοπωνυμίων.

⁵⁴ μιστάτο: μονάδα μέτρησης κρασιού και λαδιού, 1 μιστάτο=10 οκάδες.

Εικόνα 70. Constantinos Manos, *A Greek Portfolio*, Greece, 1962-63

Εικόνα 71. Νίκος Σφηνιάς- Χρήστος Δαροκάκης 1942 , Ασφένδου

Εικόνα 72. Μπάτο Δεληγιαννάκηδων ή γυριστό στο Ασφένδου

Εικόνα 72. (β) 1939 άρμεγμα στα Σφακία

Ανθρώπινος μόχθος για ζωή σε τόπο δύσκολο και μεγαλειώδη

Το έντονα τραχύ ανάγλυφο σε συνδυασμό με την περιορισμένη ικανότητα να συγκρατήσει το νερό είναι βασικά χαρακτηριστικά του τόπου του Ασφένδου που καθορίζουν τους κανόνες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι μεγάλες εκτάσεις δεν υπάρχουν και κάθε σπιθαμή μετράει. Η ικανότητα του τόπου αυτού να υποδέχεται την ανθρώπινη δραστηριότητα και κατοίκηση είναι περιορισμένη. Παρόλα αυτά η ανθρώπινη παρουσία ανά τους αιώνες σε αυτά τα μέρη δείχνει πως η κατοίκηση δεν είναι απλά ένα ζήτημα καταφυγίου αλλά μια μεγαλειώδης προσπάθεια για ζωή. Η “εξημέρωση” του άγριου τοπίου από τον άνθρωπο επιτυγχάνεται μέσα από μια βαθιά κατανόηση των δεδομένων που τον περιβάλλουν οδηγώντας τον στην πολυπόθητη αυτάρκεια, με το Ασφένδου να αποτελεί υπαρκτό παράδειγμα. Μέσα από τις δραστηριότητες αναδεικνύονται και τα στοιχεία του χαρακτήρα του ανθρώπου του Ασφένδου, οι κοινωνικοί δεσμοί, οι δεξιότητες, οι πεποιθήσεις, οι δεισιδαιμονίες, στοιχεία που φανερώνουν την αντανάκλαση του φυσικού παράγοντα στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ο μεγάλος αυτός βαθμός ενσυναίσθησης προκύπτει από τον ατελείωτο μόχθο γενεών και γενεών. Από τη νεολιθική εποχή μέχρι και σήμερα δεν έπαψαν να βόσκουν τα αμνοερίφιά τους στα απόκρημνα βουνά, να ξεχερσώνουν, να χρησιμοποιούν με σοφία τις αναβαθμίδες του εδάφους και να χτίζουν με ξερολιθιές μάντρες για να συγκρατήσουν το λίγο πολύτιμο χώμα για τις λιγοστές καλλιέργειές τους, τις ελιές, τα αμπέλια τους και ως μέχρι πρότινος για τα σιτάρια τους.

3.3 Η πολιτιστική ταυτότητα των κατοίκων

Με τον όρο πολιτιστική ταυτότητα εννοούμε τη συλλογική ταυτότητα, δηλαδή τη συνείδηση που έχουν τα μέλη του κοινωνικού συνόλου ότι αποτελούν ένα ιδιαίτερο σύνολο, ξεχωριστό και διαφορετικό από τα άλλα. Η πολιτιστική ταυτότητα ενός τόπου περιλαμβάνει τη γλώσσα, τις αξίες, τις ιδεολογίες, τα πρότυπα ατομικής και οικογενειακής συμπεριφοράς καθώς και την πολιτική και επιστημονική κληρονομιά⁵⁵. Στην περίπτωση του Ασφένδου θα αναζητήσουμε τα στοιχεία αυτά που συνιστούν την πολιτιστική ταυτότητα του κατοίκου μέσα από το Ριζίτικο τραγούδι καθώς και μέσα από τη θρησκευτική αντίληψη. Η επιλογή αυτών των δύο πολιτισμικών εκφάνσεων ήταν σαφής. Οι στίχοι του ριζίτικου τραγουδιού δεν απουσιάζουν σχεδόν από καμία πολιτιστική εκδήλωση. Επίσης, ο τρόπος που αντιλαμβάνεται την παρουσία του Θείου ο Ασφενδιώτης φανερώνει και τις ιδιαίτερες πτυχές της κοσμοθεωρίας του διαμορφώνοντας έτσι και σε μεγάλο βαθμό και την πολιτισμική του ταυτότητα.

⁵⁵ Μπιτσάνη Π. Ευγενία, *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη*, εκδ. Διόνικος, Δεκέμβριος 2004, σελ. 37.

Ριζίτικο τραγούδι.

Αναφορές που φτάνουν στο 1000 π.Χ και την κάθοδο των Δωριέων με την εγκατάστασή τους στα Λευκά Όρη επισημαίνουν πως τα ριζίτικα τραγούδια αποτελούν εξέλιξη της δωρικής μουσικής. Η πρόγονος δωρική μουσική εξυμνούσε τα ηρωικά κατορθώματα ηρώων της εποχής και στοιχεία αντίστοιχα διεισδύουν μέχρι και τον 10ο αιώνα που χρονολογείται η επίσημη παρουσία των ριζίτικων τραγουδιών.

Το ριζίτικο τραγούδι ανέκαθεν έδινε πλουσιοπάροχα στοιχεία σε όποιον επιχειρούσε να χαρτογραφήσει το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της Σφακιανής υπαίθρου. Προσέφερε και συνεχίζει να προσφέρει υλικό που μιλά για τη γλώσσα, τις ηρωικές πράξεις, τη λαογραφία, τις αξίες, τα ήθη, τα έθιμα, τον μόχθο και τις πεποιθήσεις, διεγείροντας τον ακροατή ή τον αναγνώστη στο να ανακαλύψει τις ιδιαίτερες αρετές της Κρητικής Σφακιανής πολιτισμικής ταυτότητας. Ο λόγος του ελεύθερου βοσκού, του καλλιεργητή της γης, του αρματωμένου, της ηρωίδας Σφακιανής, μετουσιώνεται σε στίχους και περιγράφει με γλαφυρό τρόπο τόσο τον εσωτερικό του κόσμο όσο και την εικόνα που τον περιβάλλει. Η τραχύτητα των εδαφών παραλληλίζεται με τη σκληράδα των λέξεων και δημιουργεί μία αμοιβαία σύνθεση της πραγματικότητας που καλείται, με περήφανο τρόπο, να αντιμετωπίσει. Ο γλαφυρός λόγος στο θέατρο της ηρωικής πράξης συνθέτει το τοπίο με προσέγγιση αντίστοιχης της τοπιογραφίας. Παράλληλα, φωτογραφίζει το προφίλ του ανθρώπου που εξιστορεί τονίζοντας τις ιδιαίτερες πτυχές της κοσμοθεωρίας του.

Ένα τραγούδι για το Ασφένδου λέει:

*«Στ'Ασφένδου πρώτη μου φορά είδα το φώς τσοι μέρας.
Κ'οι πέτρες του μ'αρέσουνε , το χώμα κι ο αέρας.
Ασφένδου, κάθε ακρογιαλιά και κάθε σου σπηλιάρη,
Κάθε φαράγγι και βουνό έχει για μένα χάρη.
Το όνομά σου βλέπομε συχνά στην ιστορία,
γιατί πολλά επρόσφερες στου χρόνου την πορεία.
Πλήρωσες για την λευτεριά του αίματος τους φόρους,
και καπετάνιους έδωσες κι απλούς τουφεκοφόρους».*

Το Κρητικό δημοτικό τραγούδι, ριζίτικο, εξιστορεί με τρόπο ηρωικό τη δράση του αρματωμένου έναντι στον δεσποτισμό της οθωμανικής εξουσίας. Οι σταθερές αξίες που αναδύονται από το κρητικό δημοτικό τραγούδι έχουν να κάνουν πάντα με το έντονο αίσθημα της αναζήτησης της ελευθερίας, του κοινού δεσμού και κοινών πεποιθήσεων με τον υπόλοιπο ελλαδικό κόσμο. Διαμορφώνει τον τόπο, εικονοποιεί την έννοια της πατρίδας και καθορίζει σε ένα βαθμό την εθνική ταυτότητα⁵⁶.

Το γεγονός πως πολλές φορές σημαντικά συμβάντα για την κοινότητα Ασφένδου, όπως η μάχη της Αμπέλου (βλ. Ενότ. Ιστορία), αναφέρονται σε στίχους ριζιτικών, φανερώνει την πολιτισμική αξία του ριζιτικού τραγουδιού καθιστώντας το αναπόσπαστο πολιτισμικό συστατικό της Ασφενδιώτικης κοινωνίας. Ειδικότερα, η κοινωνική δομή, οι οικονομικές σχέσεις, η ερμηνεία των συμπεριφορών, το αξιακό σύστημα των ανθρώπων του Ασφένδου μπαίνουν σε ένα υπόβαθρο, με κέντρο τον άνθρωπο που εναντιώνεται όχι μόνο στον δεσποτισμό αλλά και στις αντίξοες συνθήκες που του επιβάλλει **η πραγματικότητα του βουνού**.

⁵⁶ Γεώργιος Κοντογιώργης, *Οι ανθρωποκεντρικές σταθερές του Δημοτικού Τραγουδιού*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2016, σελ. 3-26

Εικόνα 73. Ριζίτικα τραγούδια από την εκδήλωση Δροσουλίτες του πολιτιστικού συλλόγου Ασφένδου στο Φραγκοκάστελο

Στο ριζίτικο τραγούδι περιγράφεται μία αυθόρμητη τροπή του ανθρώπου εκεί, προς την παρέκκλιση (βλ. Ενότ. 2 Ιστορία, Βενετική κυριαρχία). Το όριο μεταξύ νομιμότητας και παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς χάνεται, με τη δεύτερη να αποκτά θετικό πρόσημο και να υμνείται στα τραγούδια του βουνού. Παραδείγματος χάριν η ζωοκλοπή ως κοινωνικό φαινόμενο βλέπουμε να παρουσιάζεται ως πράξη λεβεντιάς. Η παρέκκλιση αυτή, προκύπτει από την ιδιαίτερη σχέση του ανθρώπου αυτού με την ελευθερία. Η απεμπλοκή από την τάξη, πόσο μάλλον όταν του έχει επιβληθεί, δεν τον κάνει παράνομο αλλά αντιθέτως τον φέρνει όλο και πιο κοντά στην κατάκτηση της ελευθερίας του. Μία από τις πολλές μάχες που έδωσε ο ηρωικός Ασφενδιώτης Στρατής Δεληγιαννάκης ήταν και αυτή με έναν “Αρβανίτακα”⁵⁷ που λίγο έλειψε να του στοιχίσει τη ζωή στις 18 Ιουλίου του 1822. Ύστερα από μια ιδιαίτερα επικίνδυνη τροπή που πήρε η μάχη και κάτω από τη σκέψη του θανάτου ο Δεληγιαννάκης αναφερόμενος στην Παναγία ως ύστατη ευχή λέει με την Ασφενδιώτικη προφορά⁵⁸ του:

«Βουηθηξέ μου Παναγία μου να τονε καταλύσω κι ότι βρω απάνω του τα μισά δικά σου».

Η αντανakλαστική σκέψη μπροστά στον θάνατο του Ασφενδιώτη ήρωα, παρεκκλίνει της συμβατικής και καταδεικνύει την ιδιαίτερη αυτή πτυχή της κοσμοθεωρίας του.

Ο Άρης Κωνσταντινίδης θέτει στον ποιητή το προνόμιο της εμφάνισης των αιώνιων αξιών που πάντα μένουν επίκαιρες⁵⁹. Μέσα

από τους στίχους των τραγουδιών κατάφερε μία σκληρά δοκιμασμένη κοινωνία να επικοινωνήσει, να ανταλλάξει ιδέες και να δημιουργήσει το υπόβαθρο ενός ισχυρού πολιτισμού. Βασική επιδίωξη του ήταν και παραμένει η σύνταξη της ιδέας, μιας ανθρωποκεντρικής κοινωνίας απαλλαγμένης από πάσης μορφής δεσμά. Το Ριζίτικο αποκτά μία δυναμική που κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί πεπερασμένη.

Το ριζίτικο τραγούδι διαπραγματεύεται αντιθέσεις, όπως του ανθρώπινου έναντι του φυσικού παράγοντα, του ηρωικού έναντι του νόμιμου – ηθικού- τρόπου ζωής, της ζωής ενάντια του θανάτου, της ελευθερίας ενάντια της σκλαβιάς, της δικαιοσύνης έναντι της αδικίας. Οι προβληματισμοί αυτοί συνθέτουν την κοσμοθεωρία του κατοίκου του Ασφένδου και την αναγάγουν σε κάτι **το διαχρονικό**. Ακόμα και σήμερα οι ίδιοι προβληματισμοί εξακολουθούν να απασχολούν τον σύγχρονο άνθρωπο αναδεικνύοντας τις αρετές της κοσμοθεωρίας του Σφακιανού στοχασμού έναντι του νεωτερισμού. Η νεωτερικότητα σήμερα δηλώνει αδυναμία να αξιολογήσει την ιδιοσυστασία της κοινωνίας καθώς η αλλαγή της κλίμακας μέσω των φαινομένων παγκοσμιοποίησης δημιουργεί έντονο κοινωνικό πληροφοριακό έλλειμμα.

⁵⁷ Αρβανίτακας δλδ Αλβανικής καταγωγής μέλος του σώματος στρατού του Μεχμέτ Αλή .

⁵⁸ Αναφορά στο βιβλίο του Κανάκη Γερωνυμάκη για διαφοροποίηση της Ασφενδιώτικης προφοράς από την Σφακιανή.

⁵⁹ Άρης Κωνσταντινίδης, *Σύγχρονη αληθινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 1978

Η θρησκευτική αντίληψη και πως αυτή ερμηνεύει την κοινωνική διάσταση του χαρακτήρα του

Σημαντική θέση στη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας του κάτοικου του Ασφένδου Σφακίων αποτελεί η θρησκευτική αντίληψη η οποία όμως δεν είναι δογματική και δεν έχει ισχυρή αγκίστρωση με την έννοια του θείου. Η σχέση με τη θρησκεία ορίζεται με βάση τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που συμπυκνώνονται στην έννοια της εθνικής συνείδησης.

«Η προσέγγιση του θείου και του θρησκευτικού βιώματος αποτελεί ένα πολυσήμαντο κεφάλαιο, το οποίο επιβεβαιώνει την σχέση της κρητικής κοινωνίας με την ιδεολογία και την πράξη του εθνικού κορμού και την ιστορία του. Όπως ο ελληνισμός, γενικότερα, έτσι και οι Κρήτες εμφανίζονται να προσεγγίζουν το θείο υπό το πρίσμα της προ-χριστιανικής θρησκείας. Είτε ευθέως είτε επενδυμένο με χριστιανικούς συμβολισμούς και ονοματοδοσίες, το θείο βρίσκει θέση σε όλο το φάσμα της δραστηριότητας των Σφακίων. Ακόμα και οι επιμέρους θεότητες διαθέτουν μια σημαντική αυτονομία και λόγω της συμβολικής τους ιδιότητας γιορτάζονται με την ίδια λαμπρότητα. Η μετά θάνατον ζωή ταυτίζεται με τον Άδη, ο οποίος είναι απλώς η σκοτεινή, αδυσώπητη έκφραση του θανάτου, που εντέλει εξισώνεται είτε με τον τάφο είτε με μια περιοχή όπου οι άνθρωποι ζουν δυστυχισμένοι, στερημένοι και με τη διαρκή νοσταλγία της ζωής ακόμα και αν αυτή εμφανίζεται με τη σκληρότερη της μορφή. Συγχρόνως, η προσέγγιση της μυστηριακής και λειτουργικής πλευράς της θρησκείας είναι «πανηγυρική», με την έννοια ότι ο πιστός παραμένει κοινωνικός παραστάτης του ιερέα, δεν μεταφέρεται στη θέση του λατρευτικού παρακλήτου του θείου.

Εικόνα 74. Μεγάλη Εβδομάδα , 1964

Ωστόσο, το πλέον ενδιαφέρον σημείο, σε ό,τι μας αφορά εδώ, εστιάζεται στη σχέση του ανθρώπου με το θείο»⁶⁰.

«Διότι τη βροντή τη θεωρούσε ως την απειλή της θείας αγανάκτησης όπως ακόμα και στην ανθισμένη φύση έβλεπε το μυδίασμα της θείας αγαθότητας. Ο Θεός του ήταν γέροντας πελώριος που κατοικούσε στους ουρανούς και με το οργισμένο του βλέμμα έριχνε την αστραπή μεταξύ των νεφών»⁶¹.

Στο παραπάνω απόσπασμα, διακρίνουμε τη διεισδυτική ματιά του συγγραφέα Ιωάννη Κονδυλάκη (1861-1920) που βοηθά στην εις βάθος κατανόηση των θρησκευτικών αντιλήψεων του ανθρώπου της Κρητικής υπαίθρου. Συγκεκριμένα, “Ο Πατούχας” γυρνώντας στο Κρητικό χωριό και ύστερα από μια βουκολική άσωτη ζωή προσλαμβάνει στον υπερθετικό βαθμό τις συνήθειες και τις αντιλήψεις του χωριού. Στην προσπάθειά του να επανενταχθεί στην πραγματικότητα του χωριού διακρίνει, απομονώνει και ερευνά με εμπειρικό τρόπο τη σχέση του ανθρώπου του κρητικού χωριού με το θείο.

Σε όλες τις περιοχές της Κρήτης, εκτός από τους βασικούς Αγίους των ζώων και των κτηνοτρόφων, υπάρχουν πολλές παραδόσεις και έθιμα και για άλλους Αγίους τους οποίους οι βοσκοί και γενικά οι άνθρωποι των ορεινών οικισμών τους γιορτάζουν με ιδιαίτερη ευλάβεια.

Εικόνα 75. Βοσκός στα Σφακιά 1937(Χώρα Σφακίων, πίσω του η εκκλησία Αγίων Αποστόλων)

⁶⁰ Γιώργος Κοντογιώργης, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία*, Λιβάνη, Αθήνα, 1979

⁶¹ Ιωάννης Δ. Κονδυλάκης, *Ο Πατούχας*, Νίκας, Αθήνα, 2014

Κατά την αρχαιότητα οι βοσκοί κατά τον εορτασμό διαφόρων Αγίων μαζεύονταν μαζί με τις οικογένειές τους στις κορυφές σπηλαίων και πηγών και προέβαιναν σε εορτασμούς κάνοντας διάφορες θυσίες, συμπόσια και χορούς. Από ευρήματα γίνεται φανερό πώς κάποιοι τόποι στους οποίους διημέρευαν βοσκοί λειτουργούσαν για αυτούς σαν τόποι μύησης παραπέμποντας σε ασκητική ζωή. Έλεγαν πως ο Απόλλωνας, ο θεός των βοσκών, ο γιος του Δία, εξαγνίστηκε στο φαράγγι της Σαμαριάς και ενώθηκε με την κόρη του Μίνωα την Ακακαλίδα. Επίσης ο θεός Ερμής θεωρούνταν και αυτός ένας ποιμενικός Θεός καθώς αποκαλείται κριοφόρος, δηλαδή προστάτης των αιγοπροβάτων και τηρευτής, κατασκευαστής δηλαδή τυριού.

Σε μία κορυφή των Λευκών ή 'φαλακρών' Ορέων και σε υψόμετρο 2254 μέτρων βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγίου Πνεύματος όπου από εκεί μπορεί κανείς να αντικρίσει την υπέροχη θέα. Σε μία ταπεινή κατασκευή που την αποτελούν ένας τοίχος χαμηλού ύψους και ένα ιερό κατασκευασμένα και τα δύο από ξερολιθιά οι βοσκοί αλλά και καμιά φορά περαστικοί ορειβάτες τελούσαν κάθε χρόνο εκεί ένα πανηγύρι.

Στις 29 Μαΐου 1821 οι οπλαρχηγοί της επαρχίας Σφακίων συγκεντρώθηκαν και κήρυξαν την επανάσταση κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην αυλή της Παναγίας της Θυμιανής, αποδίδοντας ιερότητα στον απελευθερωτικό αγώνα. Γι' αυτόν τον λόγο η μονή ονομάζεται Αγία Λαύρα της Κρήτης. Στη μακραίωνη ιστορία της, η εκκλησία της Θυμιανής Παναγίας φιλοξένησε πολλές φορές τα παλικάρια της περιοχής για να ευλογήσουν τα όπλα τους και να πάρουν δύναμη από τη θαυματουργή εικόνα, πριν από το ξεκίνημα ενός εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα.

Εικόνα 76. Εικόνα από την Παναγία Θυμιανή στους Κομητάδες νότια

Έτσι, από την Επανάσταση του Δασκαλογιάννη στα 1770 μέχρι την κήρυξη του Ελληνο-Ιταλικού Πολέμου το 1940, οι πολεμιστές, από την εκκλησία της Θυμιανής Παναγίας περνούσαν πρώτιστα, πριν να ριχτούν στο πεδίο της μάχης.

Προστάτη των αγριμιών οι παλιοί Σφακιανοί θεωρούσαν τον Άγιο Μάμα. Ο Άγιος Μάμας γεννημένος στα βάθη της Μικράς Ασίας το 260 μ.Χ. κυνηγήθηκε από τους διώκτες των χριστιανών και ανέβηκε σε ένα ψηλό βουνό της Καισαρείας. Η εικόνα του φανερώνει τον Άγιο έχοντας στην αγκαλιά του ένα ελάφι. Εις μνήμην του πάνω στον Ψηλορείτη γίνεται κάθε χρόνο ένα από τα μεγαλύτερα πανηγύρια της περιοχής από την οικογένεια των Σκουλάδων. Η έγνοια και ο καημός των κτηνοτρόφων για τα κοπάδια τους δικαιολογούν τον μεγάλο αριθμό των ναών στο όνομα του Αγίου Μάμα. Αναφέρεται, επίσης, ότι όπου δεν ήταν χτισμένο εκκλησάκι στο όνομα του Αγίου υπήρχε απαραίτητα μία εικόνα του.

Οι βοσκοί βρίσκανε πάντα καταφύγιο στα ορεινά ξωκλήσια για να προστατευθούν από τα άγρια ξεσπάσματα του καιρού. Προστάτης των μιτάτων των βοσκών και των ζώων θεωρείται για τους Σφακιανούς, επίσης, ο Άγιος Γεώργιος. Στις 23 Απριλίου κάθε χρόνο οι βοσκοί πηγαίνουν από τη νύχτα τα αιγοπρόβατα τους στην εκκλησία του Άη Γιώργη προσφέροντας γάλα στους προσκυνητές και λαμβάνοντας την ευλογία από τον ιερέα του χωριού. Ο ιερέας, επίσης, προσέφερε στον βοσκό του μιτάτου ένα αρτοφόρι. Οι βοσκοί βρίσκανε πάντα καταφύγιο στα ορεινά ξωκλήσια για να προστατευθούν από τα άγρια ξεσπάσματα του καιρού.

Οι βοσκοί οι οποίοι κατηγορούνταν για ζωοκλοπή για να αποδείξουν την αθωότητα τους κατέφευγαν στο εκκλησάκι του Άη Γιώργη και έπαιρναν όρκο. Βέβαια, χαρακτηριστικό αποτελεί το γεγονός πως οι ζωοκλέφτες πριν ξεκινήσουν την πράξη της ζωοκλοπής άναβαν στο ίδιο εκκλησάκι ένα κερί. Ο σεβασμός στο

πρόσωπο του Αγίου Αρχαγγέλου Μιχαήλ (ΑΐΣΤΡΑΤΗΓΟΣ) ήταν ο μόνος που μπορούσε να περιορίσει και να φοβίσει τον επίδοξο ζωοκλέφτη. Όσο και αν ακούγεται, όμως, παράδοξο τη φήμη του Λεβέντη κέρδιζε εκείνος που έκλεβε ένα μέρος από κάποιο κοπάδι ενός βοσκού χωρίς να τον πιάσουν. Ο βοσκός που έχανε τα πρόβατά του δεν κατέφευγε ούτε στο χωροφύλακα ούτε σε κάποιο δικαστή για να καταγγείλει την κλοπή, αντί αυτού προσέγγιζε τους συγγενείς, φίλους και συντέκνους και με μυστικιστικό τρόπο προσπαθούσε να αποσπάσει πληροφορίες. Όταν αυτές οι πληροφορίες φωτογράφιζαν κάποιο πρόσωπο ο βοσκός του ζητούσε εξηγήσεις. Η παρεξήγηση λυνόταν μόνο όταν ο ύποπτος ως ζωοκλέφτης έπαιρνε ιερό όρκο μπροστά στην εικόνα του Αρχάγγελου Μιχαήλ.

Οι ιερωμένοι υπήρξαν διαχρονικά για το χωριό προσωπικότητες σημαντικές. Πέρα από το κύριο έργο τους που ήταν η διάδοση της ορθοδοξίας, έδιναν αγώνες στο πλευρό των συνανθρώπων τους για την ελευθερία, το δικαίωμα στη μάθηση, τη βελτίωση του βιοωτικού επιπέδου και τη διάσωση της παράδοσης. Πρώτα από όλους ο παπά-Γιώργης Πυρουνάκης αλλά και οι ιερείς Μιχάλης Δαμανάκης, π. Κωνσταντίνος Χομπίτης, π. Νικόλας Παπαδόσηφος και π. Νικόλαος Γιαννουλάκης πρόσφεραν πλούσιο θεολογικό και κοινωνικό έργο. Όλοι τους με καταγωγή από το Ασφένδου.

Εικόνα 77. Εικονοστάσι σε παραδοσιακό Κρητικό σπίτι

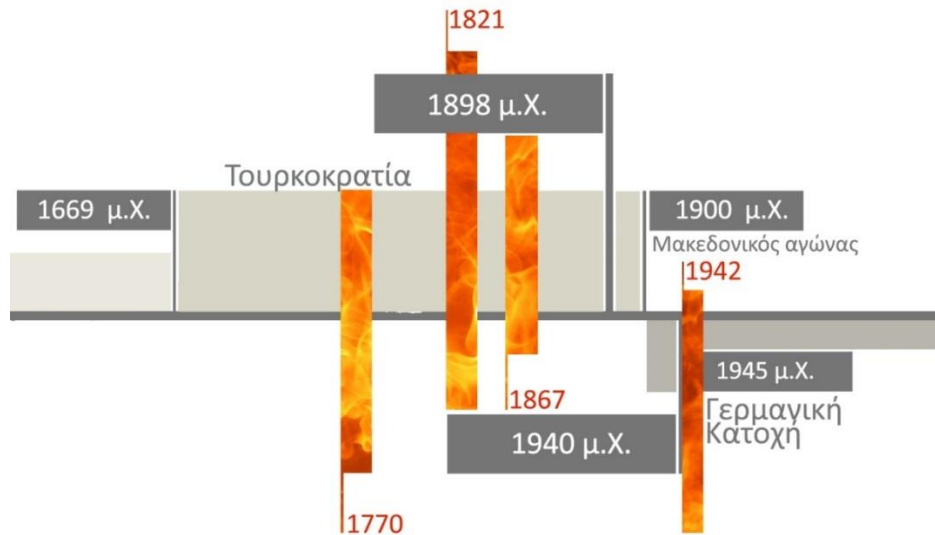
Εικόνα 78. Γειτονιά Περίδων, Αδελφές Μανταδάκη, Μαρία και Βαγγελιώ 1955-60

Ίσως ο ισχυρότερος δεσμός ανάμεσα στον άνθρωπο και τη θρησκεία αντανακλάται στη σχέση των γυναικών με την πίστη και την χριστιανική παράδοση. Η συμμετοχή της Ασφενδιανής στα τελούμενα μυστήρια και στις γιορτές του χριστιανισμού, πέρα από τέλεση θρησκευτικού καθήκοντος αποτελούσε και ευκαιρία κοινωνικοποίησης.

Ιδιαίτερη ιερότητα αποδίδεται και στην έννοια της οικίας. Το σπίτι αποκτά ιδιαίτερες συμβολικές διαστάσεις και δεν περιορίζεται μόνο στην ιδιότητα του καταφυγίου. Η θέση του ναού είναι πολύ πιθανό, επίσης, να φανερώνει και να επηρεάζει τη θέση, τη διάταξη και τον συσχετισμό των γειτονιών της κοινότητας του Ασφένδου. Μέσω του μόχθου και του κτίζειν, ο άνθρωπος αναμετρείται με το Θείο, βρίσκει τη θέση του στον κόσμο πάνω στη γη και κάτω από τον ουρανό⁶².

⁶² Γιώργος Περράκης, Νίκος Σκουτέλης, *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού*, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, σελ. 25, Αθήνα, 2016

Ενότητα 4 - Ανθρωπογενές περιβάλλον

4.1 Χρονικός προσδιορισμός

Οι κατασκευές, τα ερείπια και τα παλιά κτίσματα αποτελούν ένα κύριο μέσο άντλησης στοιχείων για τον τρόπο ζωής των ανθρώπων του Ασφένδου. Ο άνθρωπος δημιουργεί κτίσματα και υποδομές για να επιλύσει βασικές του ανάγκες. Ο τρόπος, ο τόπος και τα μέσα που χρησιμοποιεί για τη δόμηση είναι άμεσα συνδεδεμένα και επηρεάζονται από τις γεωμορφολογικές συνθήκες, το κλίμα, την κουλτούρα και την ιστορία του τόπου που μελετήσαμε στις παραπάνω ενότητες. Το Ανθρωπογενές περιβάλλον αποτελεί σημαντικό μέρος της ολότητας του τόπου και η μελέτη του συμπληρώνει την αφήγηση του ασφενδιανού βίου. Η σχολαστική παρατήρηση και η αποτύπωση των κτιρίων και των κατασκευών αποκαλύπτουν, τους περιορισμούς και τις ευκολίες που θέτει το φυσικό περιβάλλον στη δόμηση, τις κατασκευαστικές αρχές και τις βασικές ανάγκες, συνήθειες και αξίες των ανθρώπων. Τόσο για τις αποκατεστημένες κατοικίες όσο και για τα ερείπια, ο προσδιορισμός της περιόδου κατασκευής δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Στην ενότητα 2, Ιστορία του Ασφένδου, έχουν περιγραφεί τουλάχιστον 4 διαφορετικές χρονικές περίοδοι κατά τις οποίες το χωριό υπέστη μεγάλες καταστροφές από εχθρούς και κατακτητές.

Σε αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται οι φυσικές καταστροφές που έχουν πλήξει ουκ ολίγες φορές την περιοχή και που έχουν προκαλέσει μεγάλες ζημιές σε κούμους, μιτάτα και οικίες. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι να γίνονται διαρκείς επισκευές στα κτίσματα (πολλές φορές επαναχρησιμοποιείται το υλικό που έχει καταρρεύσει) και ταυτόχρονα προσθήκες και τροποποιήσεις στον αρχικό τύπο, αφανίζοντας την αρχική μορφή που πιθανά πρόδιδε την εποχή κατασκευής.

Εικόνα 79. Κατασκευή του καφενείου Χομπίτη στον Βουβά 1957

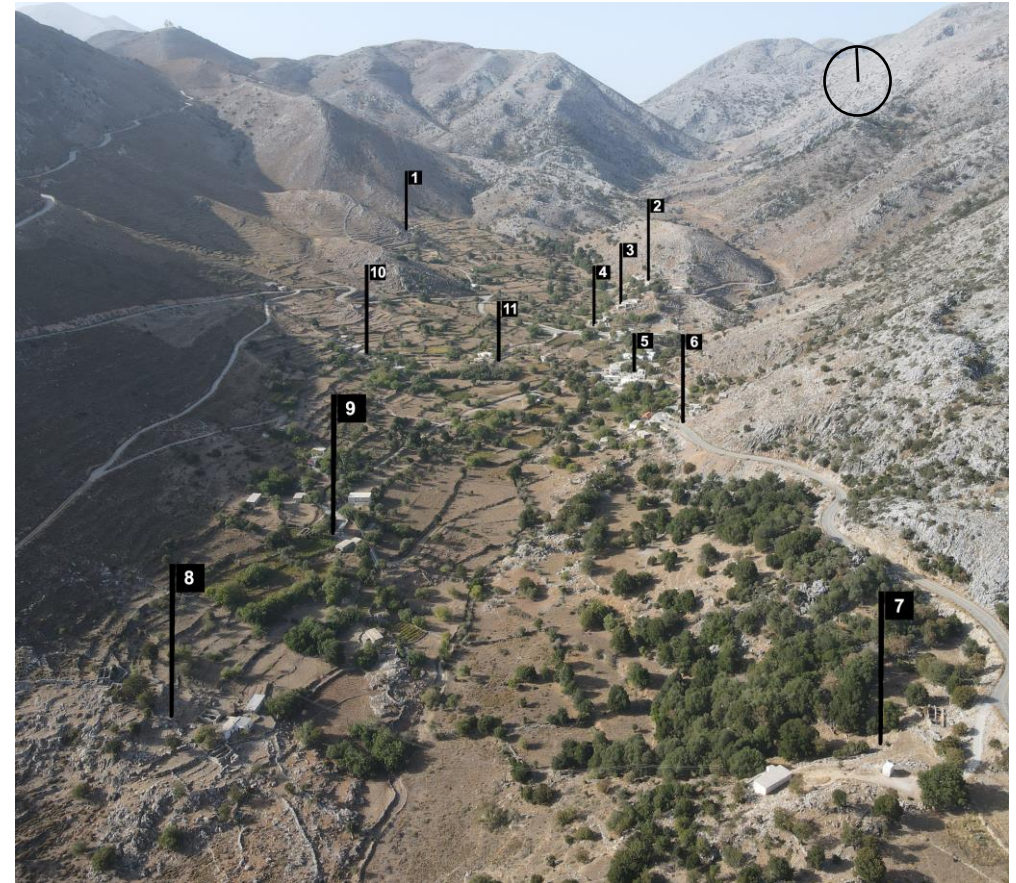

Εικόνα 80. Κατασκευή του καφενείου Χομπήτη στον Βουβά 1957

4.2 Διάταξη του οικισμού - γειτονιές

Η γεωμορφολογία του χωριού οδήγησε στην ελεύθερη και κάπως άναρχη διάταξη του οικισμού. Χωρίζεται σε 11 γειτονιές, με τη γειτονιά Χαρακάκια να αποτελεί πέρα από το κέντρο του οικισμού, την περιοχή με τη μεγαλύτερη πυκνότητα δόμησης. Στη γειτονιά αυτή λειτουργούσαν στο παρελθόν 3 καφενεία που αποτελούσαν το σημείο συνάντησης των κατοίκων όλου του οικισμού.

Το νερό αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα επιλογής της τοποθεσίας για τη δημιουργία της κατοικίας. Οι γειτονιές αναπτύχθηκαν από οικογένειες που διέθεταν γη στην αντίστοιχη περιοχή και δόμησαν εκεί τις οικίες τους. Οι οικίες και τα λοιπά κτίσματα που συνθέτουν τα οικοδομικά σύνολα των γειτονιών συνδέονται άλλοτε μέσω του κεντρικού δρόμου και άλλοτε με καλντερίμια και ξερολιθιές. Ο προσανατολισμός των σπιτιών που είναι στις πλαγιές της περιμέτρου του οικισμού, είναι συνήθως με την μπροστά επιμήκη όψη τους προς την “κοιλιά” και την πίσω όψη να εφάπτεται στο βράχο. Αυτή η προσάρτηση της πίσω όψης στο έδαφος απέδιδε στην κατοικία βιοκλιματικές ιδιότητες και συνέβαλε στην οικονομία υλικών και κόπου⁶³. Σε κάποιες λιγοστές περιπτώσεις ο προσανατολισμός προσαρμόζεται έτσι ώστε η αυλή να προστατεύεται από τον βόρειο άνεμο.

Εικόνα 81. Γειτονιές οικισμού Ασφένδου :

1. Γειτονιά Αρκαλοκεφάλι (οικογένεια Χιωτάκη) 2. Οι Καρές 3. Δεληγιαννάκηδες 4. Μέσα Γειτονιά 5. Χαρακάκια (οικογένεια Χαρακτουλάκη) 6. Περίδες 7. Κούκουρος 8. Μπούρμπαχος ή Βούρμπαχος (Οικογένεια Βούρβαχη) 9. Γειτονιά του Χατζή 10. Πέρα γειτονιά (Οικογένεια Μαρινάκη) 11. Κεφαλάκι

⁶³ Τομπάζης Αλέξανδρος, *Οικολογική σκέψη και αρχιτεκτονική*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 2010, σελ. 50

Η κοινωνία δεν χαρακτηρίζεται από ταξικές διαστρωματώσεις και αυτό ως στοιχείο απουσιάζει από τους παράγοντες διαμόρφωσης της διάταξης του οικισμού. Δεν υπάρχουν γειτονίες με μεγαλύτερα σπίτια ή γειτονίες που απολαμβάνουν παροχές και προνόμια που άλλες περιοχές στερούνται. Το μικρό επίμηκες καμαρόσπιτο με τις προσθήκες του και τους βοηθητικούς του χώρους, αποτελεί την πρωταγωνιστική κατασκευή σε όλες τις γειτονίες. Στις γειτονίες με τη μεγαλύτερη πυκνότητα δόμησης είναι σαφές ότι η κατασκευή της μίας οικίας δεν εμποδίζει τις λειτουργίες της άλλης. Αντίθετα τις διευκολύνει. Αυλές που καμπυλώνουν για να διευκολύνουν τη ροή του μονοπατιού, σκάλες και περάσματα που χρησιμοποιούνται από κοινού για την είσοδο στον ιδιωτικό χώρο και δώματα που το ύψος τους ποτέ δεν διακόπτει τη θέα του γειτονικού σπιτιού. Σε μία περιοχή που η πείρα, η δεξιότητα και οι γνώσεις των οικοδόμων της εποχής είναι δεδομένα, προκαλεί απορία η επιλογή της αραιής δόμησης και η εγκατάλειψη των αρετών που θα μπορούσε να προσφέρει η πυκνή δόμηση σε έναν ορεινό οικισμό. Τόσο οι βιοκλιματικές ιδιότητες όσο και η οικονομία μόχθου και υλικών δείχνουν να λαμβάνουν δευτερεύοντα ρόλο έναντι ενός άλλου σημαντικότερου παράγοντα. Το νερό και η περιοχή που κάθε οικογένεια διέθετε γη -όπως προαναφέρθηκε- σίγουρα αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες στην επιλογή του τύπου ανέγερσης της οικίας, ακόμα όμως πιο σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραματίζει η κύρια ασχολία των κατοίκων. Καθώς η βασική δραστηριότητα είναι η κτηνοτροφία και ο οικισμός αποτελεί το θερινό ενδιαίτημα των κατοίκων, για την εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού είναι λογικό οι κατοικίες να μην συνθέτουν έναν πυκνό ιστό, αλλά να υπάρχει γύρω από την κάθε οικία ή το σύνολο που συνθέτουν οι οικίες μιας οικογένειας, χώροι για τα ζώα και χώροι για το σύνολο των δραστηριοτήτων που συνδέονται με την κτηνοτροφία.

Εικόνα 82 Οικίες στη γειτονία Μπουρμπαχου με όψη και αυλή στον νώτο

Εικόνα 83. Αυλές και ξερολιθιές ως μεταβατικές κατασκευές, στην Πέρα γειτονιά

Η διασπορά των οικιών εντός του οικισμού επέτρεψε την ανάπτυξη γεωργικής δραστηριότητας κοντά στο σπίτι. Οι καλλιέργειες δεν συγκεντρώνονται όλες μαζί σε ένα σημείο μακριά από τις κατοικίες αλλά βρίσκονται διάσπαρτες εντός του οικισμού. Συχνά συναντάμε σπίτι και σε λίγα μόλις μέτρα απόσταση αμπέλι που ανήκει και φροντίζεται από τους ιδιοκτήτες του σπιτιού. Αυτό συνιστά μία ευκολία για τους κατοίκους αλλά ταυτόχρονα αυξάνει τις ανάγκες σε χώρους αποθήκευσης και επεξεργασίας των γεωργικών προϊόντων που θα πρέπει να καλύπτει ένα σπίτι.

Εικόνα 84. Κοινό πέρασμα που εξυπηρετεί 3 οικίες στη γειτονιά Δασκαλογιάννηδων

Εικόνα 85. Η μία οικία δεν αποτελεί οπτικό εμπόδιο για τις άλλες, γειτονιά Περίδων

Εικόνα 86. Πέρα γειτονιά με κούρτες και καλλιέργειες ανάμεσα και δίπλα στα σπίτια

Εικόνα 87. Αμπέλι κοντά σε οικίες στη γειτονιά Μπουρμπαχου

4.3 Τοπωνύμια

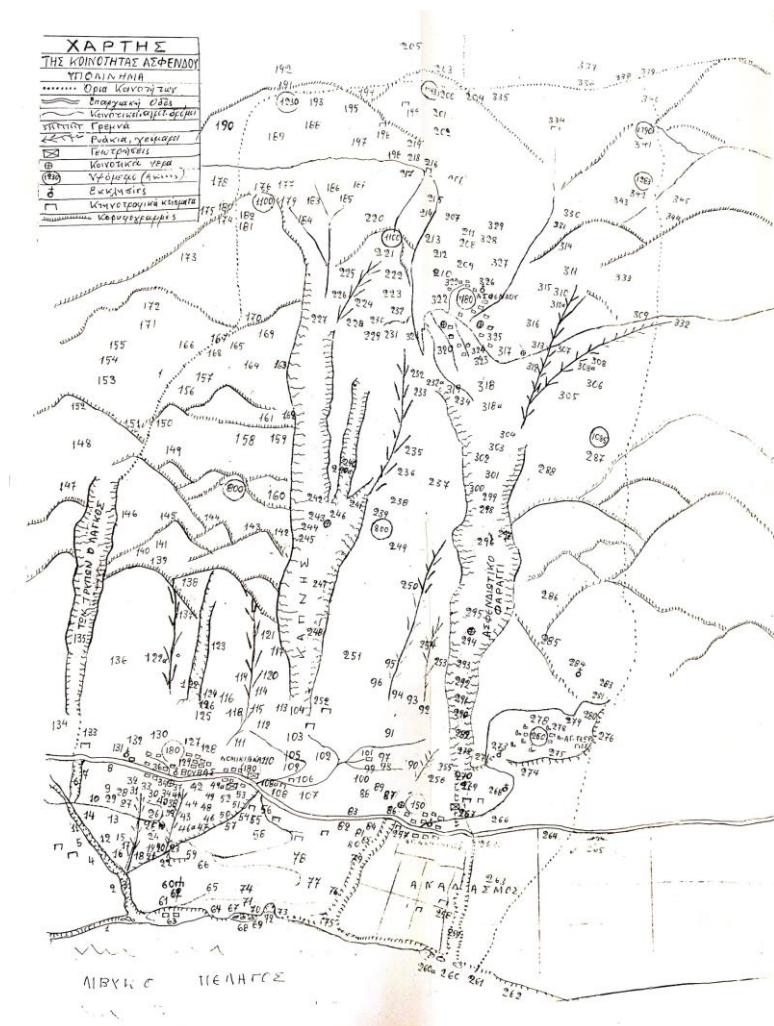
Τα τοπωνύμια δεν αντιστοιχούν σε γειτονιές αλλά σε ονομασίες τόπων και σημείων και εξυπηρετούσαν κυρίως στον προσδιορισμό βοσκοτόπων. Ανέκαθεν οι κάτοικοι ενός τόπου έδιναν για κάθε περιοχή, ένα όνομα. Διαφορετικά θα ήταν σχεδόν αδύνατη η οποιαδήποτε συνεννόηση μεταξύ τους όσον αφορά τον προσδιορισμό της συγκεκριμένης περιοχής.

Από τα τοπωνύμια αντλούνται πληροφορίες ιστορικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, τοπογραφικές, γεωγραφικές, εθνολογικές και λαογραφικές. Διάφοροι είναι οι λόγοι που συνετέλεσαν στο να πάρει κάθε τοποθεσία το όνομά της. Η φύση του εδάφους, το χρώμα, το σχήμα, η χρήση του, ποικίλα κτίσματα, φυτά και δέντρα που ευδοκιμούν, ζώα που συχνάζουν, παραδόσεις, ακόμη και οι ιδιοκτήτες ενός τόπου δίνουν το όνομά τους σ' αυτόν. Σ' άλλες τοποθεσίες είναι δύσκολο ή αδύνατο να βρούμε την προέλευση του ονόματός τους, γιατί με την πάροδο του χρόνου παρεφθάρησαν.

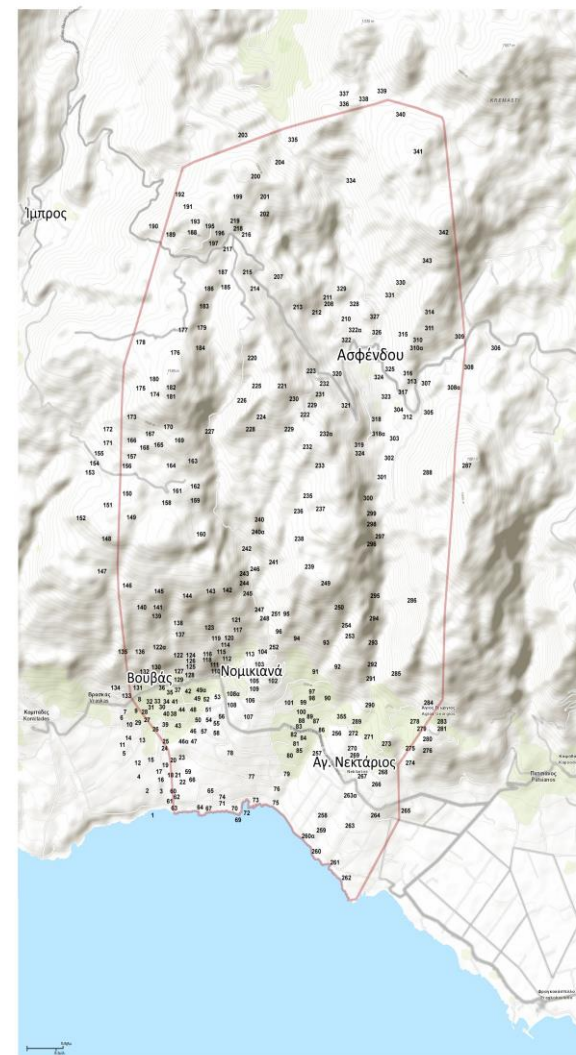
Η μελέτη των τοπωνυμίων συμπληρώνει τις γνώσεις μας γύρω από την ιστορία και τον πλουτισμό ενός τόπου. Η σημασία τους, η διαχρονικότητα τους και οι μετατροπές που κάποια υπέστησαν στον χρόνο εσωκλείουν σημαντικές πληροφορίες για την Ιστορία, τη Γλωσσολογία και τη Λαογραφία. Η ουσία αυτής της συνάντησης του ανθρώπινου λόγου με τη γη, εμπεριέχεται στη φράση του Α. Μηλιαράκη, ότι τα τοπωνύμια μοιάζουν με «επιγραφές γεγλυμμένες επί του εδάφους»⁶⁴.

Ο λαογράφος Κανάκης Γερωνυμάκης στο βιβλίο του για το Ασφένδου σχεδίασε υπό μορφή σκαριφήματος, γεωμορφολογικό χάρτη ολόκληρης της παλιάς κοινότητας Ασφένδου. Πάνω σε αυτόν προσέθεσε 345 σημεία τα οποία και αντιστοίχησε με ονομασίες τοπωνυμίων. Η ομάδα της παρούσας ερευνητικής, αναγνωρίζοντας τη μεγάλη αξία του εγχειρήματος του συγγραφέα, επιχείρησε την αντιστοίχιση αυτών των σημείων σε ένα σύγχρονο, λεπτομερή γεωμορφολογικό χάρτη της περιοχής. Ο προσδιορισμός των σημείων σε πολλές περιπτώσεις έγινε σε συνδυασμό της μελέτης του σχεδίου του Κου Γερωνυμάκη με μαρτυρίες των κατοίκων του οικισμού.

⁶⁴ Παναγιωτόπουλος Β., Καλλιβερέτακης Λ., Δημητρόπουλος Δ, Κοκολάκης Μ., Ολυμπίτου Ε., *Τετράδια εργασίας 18*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003.

Εικόνα 88. Σκαρίφημα του παλιού οικισμού Ασφένδου με τοπωνυμίων του Κανάκη Γερωνυμάκη

Εικόνα 89. Θέσεις Τοπωνυμίων πάνω στο χάρτη.

1. Βρασκιανή γιαλιά, 2 Κρέμασμα, 3. Του χριστού ο Λαγκός, 4. Κατρίκης, 5. Σκαλεθέρια, 6. Βουβιανόλαγκο, 7. Αρμί του Μοσκοναριού, 8. Μοσκονάρι, 9. Λουριά, 10. Κουλούρες, 11. Σταλαϊτός, 12. Της τράτας το Λουρί, 13. Της Λιάπαινας το Σόχωρο (Ήτανε η Λιάπαινα η μητέρα του ιστορικού Λιαποσήφη), 14. Σεράφης, 15. Του Μήτρο η Λούρα, 16. Μεσοσφήνι, 17. Του Λωμού το Λακκούδι, 18. Οι Πλακούρες, 19. Του Κώστα το Σόχωρο (Ήτανε του Κώστα Βολουδάκη, αρχηγού του Αποκόρωνα, που εδώ είχε τον Βουβά χειμερινό χωριό, πριν εγκατασταθεί στον Βαφέ, 20. Περβολέ, 21. Βρυσάλι, 22. Σπηλέ, 23. Σκωτεινή, 24. Λειβάδια, 25. Ι.Ν. Αναλήψεως του Χριστού, 26. Του Χριστού τ' Αρμί, 27. Πίσω λειβάδια, 28. Του Ντουρμά το Σόχωρο, 29. Του Μπίρη το Σόχωρο, 30. Κεφαλάκια, 31. Του Πωλογιάννη ο Αυλήμωνας, 32. Βρουλόλακκας, 33. Φαρδαλάτσος, 39. Αρκαλές, 40. Του Δαμανού τα καταλύματα (Εδώ ήτανε η θέση του χωριού πριν από τους Σαρακηνούς. Διακρίνονται ακόμα τα ερείπια), 41. Του Βελή το Σωχωράκι, 42. Σκάλες, 43. Αυλήμωνας, 44. Αχτένιστος, 46. Του Κουρκουλού η Σωχώρα, 46α. της Μεσκίνισσας το Σπηλιάρι (εδώ έμενε μια «μεσκίνισσα» = λεπρή), Σιοπάτι, 47. Κάτω Ποταμίδα, 48. Θρυμποκέφαλο, 49. Κουμπάς, 49α. Γεώτρηση, 50. Τσουκαλιά, 5. Ποταμίδα, 52 Φαβέ, 53 Κομμάτα, 54. Πάπουρο, 55. Του Βελή το Σόχωρο, 56 Κοντολιός, 57. Νεραγδόσπηλιος, 58. Λεπέτρινο, 59. Το Δώμα της Σπηλές, 60. Κάμπος της σπηλές, 61. Βίγλα, 62. Του Χριστού ο Σπήλιος, 63 Κούτελος, 64. Του Κούτελου η Μουτσούνα, 65. Πάτελα, 66. Βορόσκια, 67. Ο Σπήλιος του Αναράψη (Εδώ ήτανε κρησφύγετο πειρατών και επαναστατών. Την ονομασία λένε ότι οφείλει σε ένα πειρατή που πέθανε εδώ με αυτό το όνομα), 68. Χάλαρο, 69. Φωκόσπηλιος (εδώ γεννούνε οι φώκιες), 70. Μούρη των Αλικιδιών, 71. Τηγάνα, 72. Ρουσολιμιονάρι, 73. Καλογερές, 74. Φωκιές, 75. Πλατέ Πόρος, 76. Του Μπίκο το Σπηλιάρι, 77. Χωστός Σπήλιος, 78. Μεσοδόκι, 79. Της Παπαδιάς το Ρούμα. (Στη θέση αυτή εσκότωσε ο Λιάπης 3 Τούρκους το 1878 και τον Σεπτέμβριο του 1944 εσκότωσαν δύο Γερμανούς), 80. Ψαράς, 81. Του Ψαρά το Κεφάλι, 82. Ασπροχώματα, 83. Φραχτά, 84. Τουρκόλακκας, 85. Μπνημάτσια, 86. Μακρέ Σκιές, 87. Κάτω Ατιδές, 88. Πλάτες, 89. Βερβελίδια, 90. Άσπες, 91. Του Αψη ο Σπήλιος, 92. Του Καστρακιού, 93. Πετεινάρης, 94. Βρυσί, 95. Φαραγκούλια, 96. Μελιτής, 97. Μεγάλη παραβολή, 98. Του Σιγανού η Ρίζα, 99. Καμπίνα, 100. Πατεριανές, 101. Τα Κοινοτικά σφαγεία, 102. Χαλασές, 103. Σκάφη των Αργουλιδών, 104. Παρόκαπνα, 105. Ραχοίδι, 106. Του Λομού το Λακκούδι, 107. Μανώλιος, 108. Γαϊδαρόσπηλιος, 108α. Οι Τραολές, 109. Αλώνια, 110. Κεφάλι, 111. Αλετριγουδιό, 112. Ποντισκιά, 113. Σκοτεινή, 114. Αστυβιδωπό, 115. Καθαράδι, 116. Παλιός Κάψαλος, 117. Πρινοσέλι, 118. Τ' Αγιωργιού η Σκάλα, 119. Μαύρο Σπηλιάρι, 120. Ρούσια Σπηλιά, 121. Κόκκινο γκρεμνό. 122. Κουρεύτρες, 122α. Αμύγδαλος, 123. Μαγλυνό Σπηλιάρι, 124. Πεντοβόλακας, 125. Τσιτσιρίδα, 126. Μελισσόκηπος,

127. Αμμουτσόσπηλιος (σπήλιος εδημιουργήθηκε, γιατί από εδώ έβγαζε το χωριό ορυκτή άμμο για τα χτίρια του), 128. Παχουνταριό, 129. Χωματόλακκας (Από δω παίρνανε χώμα και σκεπάζανε τα σπίτια τη λεγόμενη «λεπίδα»), 130. Καβαλανίτσα, 131. Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη, 132. Αρμί τ' Αγιαννιού, 133. Ορφανού οι Κούμοι, 134. Άσπρος Λάκκος, 135. Των Τρυπών ο Λαγκός, 136. Μεσάρμι, 137. Τα Τσουινά του Κουτσούλου, 138. Η Πλάτη του Κουτσούλου, 139. Του Ποντικιού το Τσουνί, 140. Του Κουτρούλη τ' Αλώνι, 14. Τ' Αγιωργιού η Πατέ 142. Του Λιντρή η Τρύπα, 142 Αχνότρυπα (τον χειμώνα αχνίζει αυτή η τρύπα), 144. Αγκαρθόλακκας, 145. Βασιλοχώραφα, 146. Του Θελοντή το Μνήμα, (εδώ το 1866 σκοτώθηκε στη μάχη ένας εθελοντής), 147. Δαμάκοι, 148. Τσουινά, 149. Τ' Αγιαννιού ο Λάκκος, 150. Μαυροχάρακα, 151. Φράμα, 152. Τσούνος (εδώ οι Γερμανοί, στη μάχη της Κρήτης είχανε παρατηρητήριο), 153. Αρχοντικός Λάκκος, 154. Του Κουλίτζα το σπίτι, 155. Του Κουλίτζα τα Λακκούδια, 156. Των Μαυροχαράκων το Λακκούδι, 157. Στρογγυλό Λακκούδι, 159. Κουτσαχλαδιάρης, 159. Του Κουβαρέ η Κόρδα, 160. Του Λιά οι Πεζούλες, 161. Του Κουβαρέ τα Λακκούδια, 162. Του Κουβαρέ η Σκάλα, 13. Αγκάλη, 164. Μπατσινέλα, 165. Αναβρυτή, 166. Αμυγδαλοκέφαλο, 167. Της Παρασιάς ο Λάκκος, 168. Ντάμπια, 169. Άμπελος, 170. Του Γαβιώτη ο Λάκκος, 171. Χαλικιάρης, 172. Αντιλάρες, 173. Ανεμόσπηλιος, 174. Κυλιστήρια, 175. Βαθέ Αυλήμωνας, 176. Κεφάλια, 177. Σιόπατα Κεφάλας, 178. Του Πωλογιάννη ο Αυλήμωνας, 179. Τα Κούτελα της Κεφάλας, 180. Του Γαβιώτη ο Γύρος, 181. Πλατέ Αυλήμωνας, 182. Η Κόρδα, 183. Τρισούλι, 184. Πλευρά της Κεφάλας, 185. Αλεξομανώλης, 186. Πατσιανός Λάκκος, 187. Του Ανεμόμυλου η Παπούρα, 188. Πλευρά του Ακονέ, 189. Τ' Ακονέ το Λακκούδι, 190. Καθάριο Πλάι, 191. Ακονές (εδώ οι Γερμανοί είχανε φρούριο και ένα μεγάλο ασύρματος. Εδώ τους χτύπησε με αεροπλάνο το 1944 ο Κελαϊδής. Εδώ τώρα έχει εγκαταστάσεις ο ΟΤΕ), 192. Βορεινάδα του Ακονέ, 193. Πηγαδούλι, 194. Πετραδοκέφαλο, 195. Παπούρια, 196. Χιονίστρα, 197. Δρακόνα, 198. Καημένο Σελί, 199. Διμηνήτης, 200. Βρεμένος, 201. Του βρεμένου το Κουμάρι, 202. Του Πυροβόλη το Μιτάτο, 203. Βρουλολάκι, 204. Αυλόχα, 205. Ο Λάκκος του Παιγινιώτη, 206. Απουρανές, 207. Λουμπινές, 208. Πνήχτια, 209. Μεσοσκού, 210. Βατωπό, 211. Του Λουμπινέ η Μούρη, 21. Του παπά η Στέρνα, 213. Νιόνερο, 214. Βούλισμα, 215. Του Λουμπινέ το Σελί, 216. Το γυριστό, 217. Των Πηγαδιών οι πάτοι, 218. Το Μιτατούλι, 219. Φράτσια (Εδώ γράφει η ιστορία ότι το 1867 μαζεύτηκε 73.000 Τούρκικος στατός), 220. Αντιλάρες, 221. Βρασκοπαπούρα, 222. Κροποκεφάλι, 223. Κάτω Κροποκεφάλι, 224. Της Σέλης ο Λαγκός, 225. Σέλη, 226. Φαλαγκάρης (Σπήλιος με σταλακτίτες), 227. Δαφνόσπηλιοι, 228. Δαφνόλακκοι, 229. Κηπάρια, 230. Ξεράμι, 231.. Μικρή Σέλη, 232. Όρνιο, 232α. Αναβρυτός, 233. Κάτω Λέσκα, 234. Αμολοχιάς, 235. Τση Αχλάδας ο Λάκκος, 236. Πάνω Λάκκος,

237. Βουκολές, 238. Κάτω Λάκκος, 239. Καλαμαύκα, 240. Βιτσιλέ, 240α Του Σκαντάλη ο Πρίνος. (Εδώ σκότωσαν Τούρκους τον ένα τον λέγανε Σκαντάλη), 241. Χώνος, 242. Ο σπήλιος που στάζει, 243. Κέραμος, 244. Πλατέ χαλασές, 245. Της Καλογρές ο Χώνος, 246. Λιδομούρι, 247. Πεζούλα, 248. Κοντογονατέ, 249. Μαυροχάρακα, 250. Φαραγκούλια, 251. Σκαπεταρέ, 252. Πορόκαπνα, 253. Κούτσουλος, 254. Καστρακιού ο Λαγκός, 255. Ροβέ, 256. Κεφάλα, 257. Αγκαραθόλακκας, 258. Κεράτηδω, 259. Του ψήλο το Ρούμα, 260. Κολοκασιανές Αλικές, 260α. Του Σαρακηνού ο βόλακας (πολύ πιθανό να σκοτώθηκε εδώ κανείς Σαρακηνός), 261. Της Φράγκισσας ο Σπήλιος, 262. Βάταλος, 263. Αμυγδαλές, 263α. Καμπλιδέ, 264. Λουσόγρεμνο, 265. Ι.Ν. Αγ. Θεοδώρου (εδώ γράφει ο Παπαδόπετρος ότι συναθροίστηκαν οι Σφακιανοί και αποφάσισαν την κήρυξη του «Ορνιθοπολέμου» κατά των Ενετών), 266. Κουλούρες (εδώ ήτανε το χωριό πριν των Σαρακηνών), 267. Γεώτρηση, 268. Ι.Ν.Αγ. Νικολάου, 269. Κέραμος, 270. Πορόλαγκο, 271. Πατελούρα, 272. Ι.Ν. Αγ. Αντωνίου, 273. Ι.Ν. Παναγίας, 274. Ρέχτας, 275. Όχτος, 276. Αγκαλονιδές, 277. Κολικάσις, 278. Πορτί, 279. Καμπούρο, 280. Βιγλί, 281. Μπατσινέλα, 282. Κατρουλάς, 283. Μπαμπακίδια, 284. Ι.Ν. Αγ. Ιωάννου, 285. Πάνω νερό, 286. Καστρί (ερείπια παλιού κάστρου), 287. Περισυνάκι, 288. Κάτω Λάκκος, 289. Ψιακές, 290. Διγενής, 291. Του Καβρουδάκι ο Βόλακας, 292. Πετραρολίθοι, 293. Καθές, 294. Βρούλινο, 295. Σκαμνάκια, 296. Βάρκα, 297. Τρικουιά, 298. Κυνηγού οι Βόλιτες, 299. Κυνηγός, 300. Ανάγυρος, 301. Γλίστρες, 301α. Αναβρυτός, 302. Βρυσί, 303. Πηγαδόλακκας, 304. Κουκόλακκας, 305. Βλατοί, 306. Ανατολικό, 307. Της Κιοχρές ο Λαγκός, 308. Βίγλα, 308α. Λιμνολάκκουδο, 309. Του Τυροκλάστη η Σκάλα (εδώ κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη σκοτωθήκανε 100 Τούρκοι και τον Ιούλιο του 1821 σκοτωθήκανε πάλι 100 Τούρκοι μα και ο αρχηγός των Νιμπριωτών Κωστόπωλος), 310. Λάμπρωνας, 310α. Φούσκης, 311. Μακρύλακκος, 312. Βραχογραφίες (Προϊστορικές), 313. Κορφή του Γουρνάρη, 314. Γαϊδαρές, 315. Φουρνάρης, 316. Λουράκια, 317. Λούρα, 318. Μπούρμπαχος, 318α. Του Τζιτζίφη ο γύρος, 319. Μούρη, 320. Του Δέτη το Πλάϊ, 321. Η Ρίζα του Κισσού, 322. Μαύρες, 322α. Αρκαλοκεφάλι, 323. Κούκουρος, 324. Κόλυμπος, 325. Χαρακάκια, 326. Κεφάλα, 327. Μ'εσα Στέρνες, 328. Πολυκοντύλου, 329. Τυροκόμου, 330. Μάχα, 331. Τσακισμένος, 332. Βρασκιά, 333. Της Φοράδας ο Λάκκος, 334. Στερνάκι, 335. Της Τέντας το Σελί (λέγεται ότι εδώ, κατά τη μάχη της Άμπελου εσκοτώθηκε μια γυναίκα που είχε το παρατσούκλι «Τέντα». Ενώ δε ξέρομε τα άλλα στοιχεία της), 336. Αυλόχα, 337. Άμπελος (εδώ το 1821 σκοτωθήκανε 900 Τούρκοι, 338. Φαρδίκωλος, 339. Του Τσούρδο ο Κούμος, 340. Μακρέ Ασφένταμος, 341. Της κορφής ο Αυλήμωνας, 342. Κουρτουρές, 343. Αγκαθέ, 344. Μπουρμπαδόβουνο, 345. Γρε Κίμπη

4.4 Υποδομές και βασικές παροχές

Ο τόπος αυτός διαχρονικά παρουσιάζει αδυναμία στο να παράγει προϋποθέσεις ευημερίας για τον κάτοικό του. Παρόλα αυτά πολλά στοιχεία φανερώνουν πως μέσα από τη δημιουργία κατάλληλων υποδομών ο οικισμός κατά καιρούς κατάφερε να επιτύχει μια πολυπόθητη αυτάρκεια. Η χρονική υστέρηση στο να βιώνει ο άνθρωπος εκεί τα τεχνολογικά κεκτημένα της ανθρωπότητας είναι έντονη. Το δυσπρόσιτο της περιοχής, η οικονομική δυσχέρεια, ο σεβασμός στην παράδοση αλλά και οι πολυετείς αγώνες για την ελευθερία δικαιολογούν κατά πολύ το φαινόμενο αυτό.

Οι αρχικές απαραίτητες μετακινήσεις ήταν από τα ορεινά, χειμερινά χωριά (“γιαλιές”) προς στα θερινά χωριά (“Αγόρια”) και τη χώρα Σφακίων τους θερινούς μήνες. Το αντίστροφο δρομολόγιο εκτελούνταν τους χειμερινούς μήνες. Οι μετακινήσεις αρχικά γινόταν με τη χρήση μουλαρογαίδουρων. Επίσης, έκαναν το δρομολόγιο προς τα Χανιά μόνο όταν ήταν απολύτως απαραίτητο. Χαρακτηριστικά το ταξίδι Βουβάς-Χανιά-Βουβάς με μουλαρογαίδουρο διαρκούσε 3 ημέρες. Την πρώτη μέρα έφταναν στις Καλύβες όπου και διανυκτέρευαν και τη δεύτερη μέρα έφταναν στην πόλη των Χανίων για τη διεκπεραίωση του λόγου του ταξιδιού τους. Κατά την επιστροφή τους έμεναν ξανά ένα βράδυ στις Καλύβες και την τρίτη ημέρα επέστρεφαν στον Βουβά. Βέβαια, υπήρχαν και αγωγιάτες (μεταφορείς). Το αγώγι λεγόταν “κίρά” (ο κίρας) και ο αγωγιάτης κिरातज़ής.

Εικόνα 90. Επιστροφή από το πανηγύρι της ΑΓ.ΖΩΝΗΣ στο Βουβά για το Ασφένδου 31 Αυγούστου το 1955

Τον Απρίλιο του 1941 σε επίσκεψη Άγγλων στρατιωτών για αναγνώριση εδαφών, προβλέποντας την υποχώρησή τους, έκαναν μια πρόχειρη βελτίωση του δρόμου. Στα χρόνια της κατοχής αυτοκίνητο έφτανε μέχρι λίγο πριν την Ίμπρο. Το 1952 ο δρόμος έφτασε στη Χώρα Σφακίων.

Ο Δρόμος για το Ασφένδου άρχισε το 1948 με προσωπική εργασία των κατοίκων και οικονομική στήριξη της εκκλησίας.⁶⁵ Με την ανάληψη των δαπανών από τη Νομαρχία, επιστρατεύτηκαν σκαπτικά μηχανήματα για τη διάνοιξη του δρόμου. Το Ασφένδου απέκτησε υποτυπώδη δρόμο με δυνατότητα να περνάει φορτηγό το έτος 1957. Ο Βουβάς απέκτησε δρόμο και συγκοινωνία το 1959 και σε συνδυασμό με την ύπαρξη καλύτερων προδιαγραφών ύδρευσης έγινε πόλος έλξης για πολλές οικογένειες με απώτερο αποτέλεσμα τη σταδιακή ερήμωση του θερινού χωριού Ασφένδου.

Οι διάφοροι δρόμοι που στη συνέχεια ανοίχτηκαν περιμετρικά των οικισμών και ένωσαν κατοικημένες περιοχές με δυσπρόσιτους ορεινούς τόπους, προκαλούν μέχρι και σήμερα διχογνωμίες. Η αλλοίωση του φυσικού ορεινού τοπίου και η ως ένα βαθμό διατάραξη της βιοποικιλότητας έρχεται αντιμέτωπη με την επί εκατοντάδες χρόνια λογική απαίτηση του βασανισμένου βοσκού για ευκολότερη πρόσβαση στα βοσκοτόπια του.

Έχει αποδειχθεί πως η διάνοιξη δρόμων δίνει άλλη δυναμική στην ανάπτυξη των άλλων υποδομών. Λίγα χρόνια μετά την απόκτηση συγκοινωνίας στον Βουβά, ήρθε και το ρεύμα. Το 1964 με τη μεσολάβηση του Ιωάννη Βαλυράκη⁶⁶ το ρεύμα έφτασε στο χωριό του, το Ασκύφου.

Εικόνα 91. Πυροβόλιδες με το πρώτο τους αυτοκίνητο.

⁶⁵ Κάθε κάτοικος ήταν υποχρεωμένος να κάνει 5 μεροκάματα το χρόνο κοινωφελούς εργασίας.

⁶⁶ Ο Ιωάννης Βαλυράκης (1904 -1971) ήταν Έλληνας στρατιωτικός, αντιστασιακός και πολιτικός

Το καθεστώς της χούντας του 1967 γνωρίζοντας τον επαναστατικό χαρακτήρα της περιοχής και για να προλάβουν μια εξέγερση που θα μπορούσε να ξεκινήσει από εκεί, απέφευγαν τις εντάσεις και επιχειρούσαν να κατευνάσουν τους Σφακιανούς. Ίσως κάπως έτσι έφτασε το ρεύμα στα Σφακιά. Το 1986 ήρθε ρεύμα στα νότια Σφακιά μέχρι και το Ροδάκινο. Ο Βουβάς απέκτησε ρεύμα το 1968. Στις 28 Σεπτεμβρίου του 1968 έγιναν εγκαίνια στα Σφακιά για δύο σημαντικά γεγονότα της ηλεκτροδότησης και της δημιουργίας υγειονομικού σταθμού.

Πέρα από το δυσπρόσιτο της περιοχής η έλλειψη νερού για ύδρευση και άρδευση ήταν πάντα ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της κοινότητας του Ασφένδου. Το πρόβλημα γίνεται εντονότερο στο χωριό Ασφένδου καθώς εκεί δεν υπάρχει πηγαίο νερό σε όλο το χωριό⁶⁷. Η συλλογή του νερού σε δεξαμενές και παλαιότερα σε στέρνες ήταν ο μοναδικός τρόπος υδροδότησης καθιστώντας αυτές τις κατασκευές ιδιαίτερα σημαντικές (βλ. ενότητα 4.5). Τα χειμερινά χωριά το χειμώνα είχαν τα πηγάδια τους και υπέφεραν από λειψυδρία μόνο το φθινόπωρο και ειδικά τις χρονιές που καθυστερούσαν τα πρωτοβρόχια. Το Ασφένδου έπασχε από λειψυδρία όλο το χρόνο και οι άνθρωποι εκεί ήταν πάντα προσεκτικοί με την κατανάλωση του νερού. Όταν το νερό εξαντλούνταν, οι βοσκοί πήγαιναν τα ζώα τους σε άλλα γειτονικά χωριά. Πολλές φορές κρινόταν απαραίτητο να μεταφέρουν νερό με τα γαϊδουράκια από άλλα χωριά.

Στο Βουβά είχε από παλιά 4 ιδιωτικές στέρνες. Τα Νομικιανά και ο Άγιος Γεώργιος αν και είχαν πηγαδάκια δεν διέθεταν καμία στέρνα. Βασικό μέσο κάλυψης των αναγκών σε νερό, τους χειμερινούς μήνες, σε όλη την κοινότητα αποτελούσε η συλλογή νερού σε πιθάκια που ήταν τοποθετημένα στην κατάληξη της

κουτσουνάρας (υδρορροής). Για να προμηθευτούν το καθαρό νερό που μαζεύονταν από την κεραμοσκεπή της οικίας του Χομπιτάκη, οι γυναίκες έκαναν ουρά έξω από το σπίτι του όταν έβρεχε.

Ο Βουβάς ήταν σε δυσκολότερη κατάσταση καθώς τα δύο πηγαδάκια που διέθετε δεν αρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες του χωριού. Το ένα εξ αυτών με το τοπωνύμιο “Φονοπήγαδο” ήταν εκεί που σήμερα βρίσκεται η Δ. Πλατεία του Βουβά, μπροστά και κάτω από το Ηρώο. Το “Φονοπήγαδο” το χειμώνα ήταν γεμάτο με βλυχό (γλυφό) νερό. Το φθινόπωρο, που το πρόβλημα της λειψυδρίας ήταν εντονότερο, οι γυναίκες πήγαιναν νύχτα με το λυχνάρι να προλάβουν να μαζέψουν το λιγοστό νερό που συγκεντρωνόταν στο πηγάδι κατά την διάρκεια της νύχτας. Όσες πήγαιναν τη μέρα δεν προλάβαιναν τίποτα. Μέχρι και με σχοινί κατέβαινε καμιά φορά γυναίκα στο εσωτερικό του πηγαδιού και της κατέβαζαν μία μία τις στάμνες για να τις γεμίσει από το λιγοστό νερό από τον πάτο του πηγαδιού. Δεν ήταν λίγες οι φορές που είχε προκληθεί επιδημία τύφου από την χρήση και κατανάλωση του λασπωμένου και μολυσμένου νερού. Το 1956 με χορηγία του Νομού Χανίων κατασκευάστηκε ένα δεύτερο πηγάδι στον Βουβά μπροστά από τον φούρνο του Χομπιτή.

Με αφορμή την επιδημία τύφου που έπληξε τον Βουβά και κατόπιν αιτήματος συνοδευόμενο από σχετική έκθεση του ιατρού που επισκεπτόταν τον Βουβά, έγινε νέα επιχορήγηση με τη βοήθεια της οποίας κατασκευάστηκε δεξαμενή μπροστά από το σχολείο εκεί που ήταν το αλώνι του Ιωάννη Χομπιτάκη. Το 1974 κλιμάκιο της Υπηρεσίας Εγγείων Βελτιώσεων, έκανε έρευνα στην περιοχή για να διαπιστώσει αν υπάρχει δυνατότητα δημιουργίας γεώτρησης. Μετά από πολλή επιμονή και άσκηση πίεσης από πλευράς της κοινότητας έγινε διερευνητική γεώτρηση το 1975. Το 1976 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες της γεώτρησης και το χωριό απέκτησε

⁶⁷ Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά, 1996, σελ. 84

ατελείωτο και ποιοτικό νερό. Το γεγονός αυτό αντιμετωπίστηκε σαν ένα θαύμα από τους κατοίκους.

Η γεώτρηση στον Αγ. Νεκτάριο έγινε χωρίς πολλές πιέσεις και καθυστερήσεις. Κατόπιν σχετικού αιτήματος της κοινότητας, μετά από 15 ημέρες γεωλόγος ήρθε και διερεύνησε τη δυνατότητα δημιουργίας γεώτρησης. Προς μεγάλη έκπληξη των κατοίκων η γεώτρηση ήταν αποδοτικότερη σε κυβικά νερού από εκείνη του Βουβά. Στα Νομικιανά γεώτρηση έγινε το 1995. Από το 1996 το νερό της γεώτρησης αυτής χρησιμοποιείται κυρίως για άρδευση.

Η επικοινωνία με τον “έξω κόσμο” πάντα αποτελούσε πρόβλημα μείζονος σημασίας. Στον Βουβά το τηλέφωνο έφτασε στις αρχές της δεκαετίας του ’30, στον Άγιο Γεώργιο το 1935 και στο Ασφένδου το 1936. Στα Νομικιανά πήγε μετά τον πόλεμο του ’40. Οι υποδομές τηλεφώνου σχεδόν καταστράφηκαν κατά την περίοδο του πολέμου και η κοινότητα έμεινε αρκετά χρόνια χωρίς τηλέφωνο, μέχρι να αποκατασταθεί το δίκτυο.

Μια ακόμα σημαντική εξέλιξη όσον αφορά τις υποδομές ήταν και το κοινοτικό ραδιόφωνο. Το ραδιόφωνο εξίσου όπως και το τηλέφωνο βελτίωσε κατά πολύ την επαφή με την υπόλοιπη Κρήτη και κατ’ επέκταση με την υπόλοιπη Ελλάδα. Εμπνευστής και οργανωτής της επιχείρησης αγοράς ραδιοφώνου ήταν ο δάσκαλος Γεώργιος Μανταδάκης. Μετά από έναν έρανο, όχι σε χρήματα αλλά σε λάδι λόγω της βεντέμας του 1938, οι κάτοικοι μετά την πώλησή του μάζεψαν τα χρήματα και αγόρασαν το ραδιόφωνο. Όταν πήγαν να το φέρουν από τον σταθμό του λεωφορείου οι νέοι, πάνω από δέκα σε αριθμό, συνόδευσαν την πομπή τραγουδώντας από τη χαρά τους. Μια γειτόνισσα είπε στη μητέρα ενός νέου: “Γροίκα μωρέ, μούδε νύφη νάχα φέρνουνε!!”. Η μητέρα απάντησε: “Νύφες ήρθανε στο χωριό πολλές φορές, μα ραδιόφωνο δεν εξανάρθενε”.

Η παρουσία ενός ραδιοφώνου ήταν ικανή να αλλάξει την ψυχολογία των ανθρώπων ικανοποιώντας την επιθυμία τους να ακούσουν μουσική ή να μάθουν τα νέα της ημέρας γεγονός που υπό άλλες συνθήκες φάνταζε αδύνατο. Το ραδιόφωνο λειτουργούσε με υγρή μπαταρία την οποία μετέφεραν με μουλάρια στον σταθμό του λεωφορείου για τα Χανιά κάθε φορά που ήθελε φόρτιση.

Εικόνα 92. Καφενείο με ραδιόφωνο, κάπου στην Κρήτη το 1966

Εικόνα 93. Ο δάσκαλος του χωριού Γεώργιος Μανταδάκης

4.5 Δομημένο περιβάλλον

Οι γενικοί κανόνες και τα όρια της επιβίωσης είναι αυτά που θέτει το βουνό. Οι λογικές που υποβάλλει το φυσικό στοιχείο αντικατοπτρίζονται σε κάθε προσπάθεια ανθρωπογενούς επέμβασης, με τα υλικά που επιλέγονται, τους τύπους των κτισμάτων και τις τοποθεσίες να ερμηνεύονται πλήρως μέσα από την παρατήρηση και κατανόηση του φυσικού περιβάλλοντος. Η απουσία επιτήδευσης, η πλήρης εναρμόνιση με το φυσικό τοπίο, η λειτουργικότητα και ο σεβασμός στο ήδη διαμορφωμένο φυσικό πραινές, αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά των κτισμάτων και η κοινή συνισταμένη αυτών είναι η ικανοποίηση των βασικών αναγκών του αγροτικού βίου του ανθρώπου του Ασφένδου.

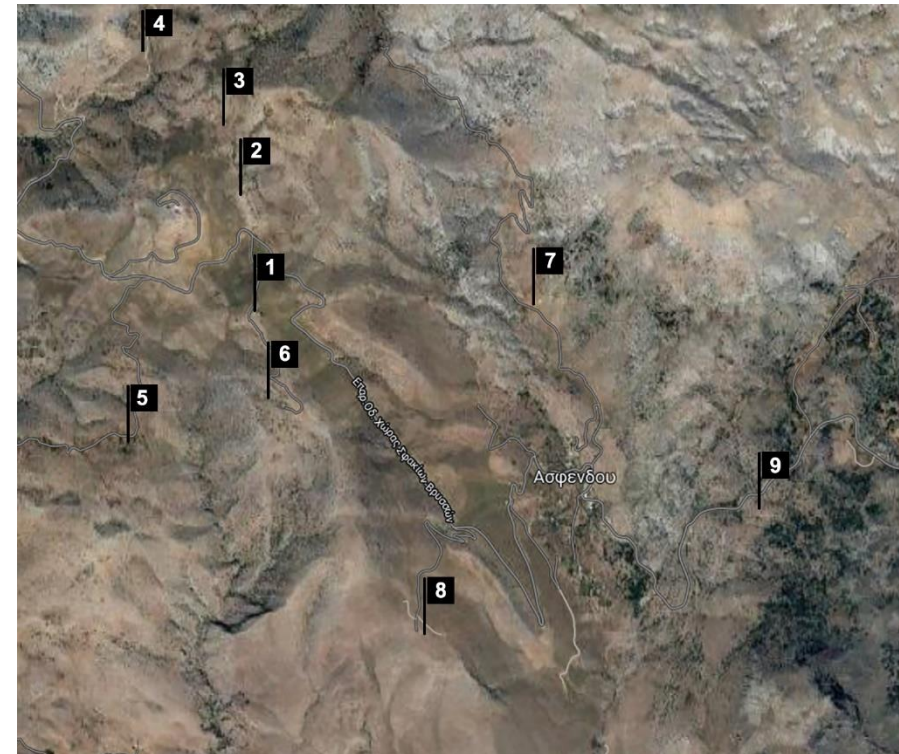

Εικόνα 94. Οικία στη γειτονιά Αρκαλοκεφάλι

Μιτάτα

Ένα μιτάτο αποτελείται από πέτρινα ποιμενικά κτίσματα, μαντριά, περίβολους και διάφορες άλλες εφήμερες ή μόνιμες κατασκευές. Μιτάτα γίνονταν ακόμα και μέσα σε σπηλιές. Το ορεινό αυτό εργαστήριο λειτουργεί από τέλη Μαρτίου αρχές Απριλίου μέχρι και τον Οκτώβριο. Περιμετρικά στο Ασφένδου γίνονται τουλάχιστον 5 τέτοια εργαστήρια κάθε χρόνο. Εναλλάξ οι άνδρες μιας εκτεταμένης οικογένειας προσέχουν τα ζώα και καταπιάνονται με την τέχνη της τυροκόμησης. Κύρια δραστηριότητα είναι η παραγωγή τυριού και σε σπάνιες περιπτώσεις υπάρχει μία μικρή καλλιέργεια δημητριακών ή πατάτας. Στο σύνολο τους οι χώροι του μιτάτου υπηρετούν ανάγκες, όπως το μάντρισμα των ζώων, η φροντίδα των ζώων, η ανάπαυση του βοσκού, η προστασία του βοσκού από τη ζέστη και το κρύο, η επεξεργασία γαλακτοκομικών παραγώγων και η αποθήκευσή τους σε χώρους που προστατεύονται και συντηρούνται μέχρι τη μεταφορά του στον οικισμό. Είναι εγκαταστάσεις που προσφέρουν αυστηρά τα απολύτως απαραίτητα για την ποιμενική ζωή. Οι ανέσεις και η πολυτέλεια δεν έχουν θέση σε αυτούς τους χώρους.

Ένα από τα μεγάλα μιτάτα της περιοχής είναι τα Τρικουκίδια σε υψόμετρο 1070 μέτρα και περίπου 6,5 χιλιόμετρα βορειοδυτικά του οικισμού Ασφένδου. Το μιτατοκάθισμα (το σύνολο των εγκαταστάσεων ενός ορεινού μιτάτου) εγκατεστημένο σε ένα μικρό οροπέδιο, περιλαμβάνει δύο κτιριακά συγκροτήματα. Αυτό που είναι νοτιότερα είναι ορθογώνιο επίμηκες, είναι χτισμένο περίπου ενάμισι μέτρο μέσα στη γη, έφερε τέσσερις καμάρες και είχε ελαφρώς θολωτή οροφή. Εφάπτεται με μικρότερο τετράγωνο λιθόκτιστο κτίριο που έχει σχεδόν καταρρεύσει.

Εικόνα 95. Μιτάτα με σταθερές μόνιμες εγκαταστάσεις περιμετρικά του οικισμού:

1 Μιτάτο Δεληγιαννάκηδων ή Γυριστό	5 Μιτάτο στη Κόρδα ή Σιώπατο
2 Μιτάτο Ξηρουχογιαννη	6 Μιτάτο Βρασκοπαπούρα
3 Μιτάτο στην τοποθεσία Ανω Χιονίστρα	7 Μιτάτο στην τοποθεσία Στερνάκι (ή Αμπέλια)
4 Τρικουκίδια Μιτάτο	8 Μιτάτο στο Σέλι
	9 Μιτάτο Γαϊδαρέ

Εικόνα 96. Η μεγάλη θολωτή πετρόχτιστη στέρνα στο μιτάτο Τρικούκιδα. Μπροστά της λίθινη ορθογώνια λαξευτή γούρνα

Εικόνα 98. Κτίρια στο μιτάτο Τρικούκιδα

Εικόνα 97. Το άνοιγμα στο θολωτό στέγασμα της στέρνας του μιτάτου Τρικούκιδα

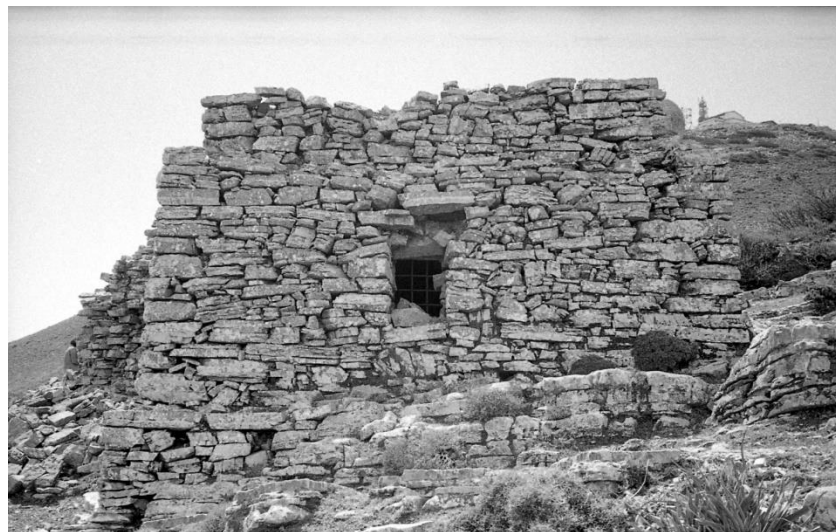
Λίγο νοτιοανατολικότερα, μόλις 100 μέτρα πιο κάτω, βρίσκεται το δεύτερο μιτάτο, αρκετά μεγάλο και με παρόμοια διάταξη με το πρώτο αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό. Στην περιοχή βρίσκονται και δύο στέρνες πετρόχτιστες, με ένα μέρος τους να είναι υπόγειο και με θολωτό (πετρόχτιστο κι αυτό) στέγασμα.

Θαυμαστό για την κατασκευή του είναι το κτίριο του μιτάτου Ξηρουχάκη. Στη τοποθεσία Χιονίστρα, βόρεια από το μιτάτο Δεληγιαννακηδων και αριστερά του κεντρικού δρόμου με κατεύθυνση προς Ασφένδου βρίσκεται ένα μεγάλο για την εποχή του και τα διαθέσιμα δομικά μέσα, κτίσμα. Δύο μικροί θολωτοί χώροι, ο ένας εκ των οποίων έχει τη μοναδική θύρα εισόδου στο συγκρότημα, ενώνονται με μία μεγάλη επιμήκη αίθουσα με τρεις διαδοχικές καμάρες. Στην οροφή και ανάμεσα στις καμάρες με εκφορικό σύστημα έχουν αναπτυχθεί θόλοι. Το σύνολο της οροφής που συνθέτουν οι θόλοι με τις καμάρες είναι εντυπωσιακό και σε συνδυασμό με το λιγοστό φυσικό φως που εισχωρεί στον χώρο, αναπτύσσεται μια απόκοσμη και μυστηριακή αίσθηση.

Το Μιτάτο Βρασκοπαπούρα περιλαμβάνει και αυτό σημαντικές εγκαταστάσεις. Ανήκε στους Μπολιώτηδες αλλά μεταγενέστερα χρησιμοποιήθηκε ως μαντρί από τους Δεληγιαννάκηδες. Το θολωτό του που είχε καταρρεύσει το επισκεύασε ο Κανάκης Γερωνυμάκης μαζί με έναν τεχνίτη. Μόλις 500μ μέτρα μακριά, από το πρώτο κτίσμα αλλά χωρίς δρόμο να οδηγεί εκεί, είναι το μιτάτο των Σφηνιάδων που μετέπειτα πέρασε στη χρήση των Δεληγιαννάκηδων. Διέθετε κι αυτό ωραίο θόλο ο οποίος κατέρρευσε και αντικαταστάθηκε από τσιμεντένια οροφή. Άλλα μιτάτα είναι αυτό στην Κόρδα ή Σιώπατο και αυτό στη Χιονίστρα, ανατολικά της κορυφής Ακονέ.

Εικόνα 99. Η σημερινή μορφή του μιτάτου Ξηρουχάκη μετά από πρόσφατη αποκατάσταση που αφάνησε τα αρχικά του χαρακτηριστικά

Εικόνα 100. Μιτάτο Ξηρουχάκη 2017, πριν την αποκατάσταση

Εικόνα 101. Το εσωτερικό του μιτάτου Ξηρουχάκη

Οι μεγάλες ή μικρές, περίτεχνες ή πρόχειρες λίθινες κατασκευές των μιτάτων οφείλουν την ύπαρξη τους στους πολυτεχνίτες βοσκούς. Θαυμαστοί και εμπειρικοί κατασκευαστές που με μεράκι και μεγάλη προσπάθεια, πολλές φορές μηνών ή και χρόνων, οικοδομούσαν τις εγκαταστάσεις του μιτάτου. Ακόμα πιο δύσκολο από το χτίσιμο ήταν η εξόρυξη των πετρωμάτων και των πλακών από το έδαφος. Στο περιβάλλον στο οποίο χτίζονται οι εγκαταστάσεις ενός μιτάτου επικρατούν σκληρές κλιματολογικές συνθήκες. Ο αέρας, η βροχή, το χιόνι και ο πάγος προκαλούν ανεπανόρθωτες μετακινήσεις των λίθων των ξερολιθικών κατασκευών. Στις σταθερές ξερολιθικές κατασκευές ενός μιτάτου συμπεριλαμβάνονται κτίρια, κούμοι και φράχτες (κούρτες) για το μάντρισμα των ζώων.

Ο κούμος συνήθως είναι η αρχική βασική μονάδα ενός μιτάτου και χρησιμεύει ως προσωρινό κατάλυμα των κτηνοτρόφων τους καλοκαιρινούς μήνες. Η στατική του, η αισθητική του, η οργάνωση του χώρου αλλά και το γεγονός ότι μαρτυρά δραστηριότητες και παραδόσεις των κατοίκων, καθιστούν το κτίσμα αυτό σημαντικό μνημείο της ανώνυμης αρχιτεκτονικής. Συνήθως είναι απρόσιτο και μακριά από τον οικισμό και το οδικό δίκτυο. Οι περισσότεροι κούμοι στην επαρχία Σφακίων είναι θολωτά ξερολιθοδομικά κυκλικά κτίσματα που έχουν ανεγερθεί με το εκφορικό σύστημα. Πρόδρομες κατασκευές των κούμων θεωρούνται οι αρχαίοι Μυκηναϊκοί και Μινωικοί θολωτοί τάφοι. Η ύπαρξη πλακώδους ασβεστόλιθου στην περιοχή αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην επιλογή του συγκεκριμένου τρόπου χτισίματος του μιτάτου. Οι πέτρες, μικρές ή μεγάλες, δένονται μεταξύ τους μόνο με το σχήμα τους χωρίς να χρησιμοποιείται συνδετικό υλικό (ξερολιθιά).

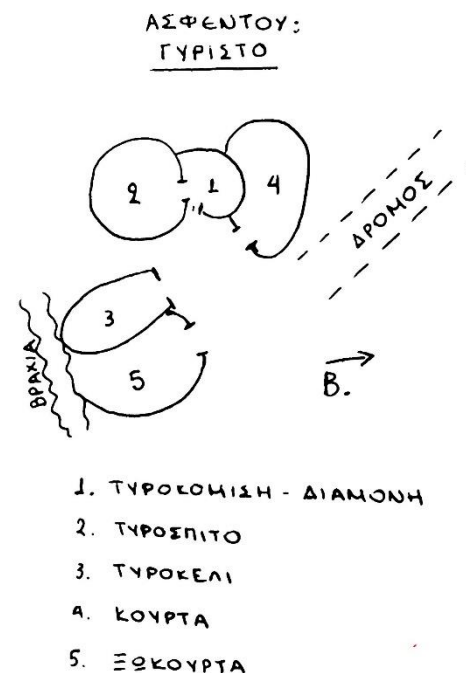

Εικόνα 102. Εσωτερικό του μεγαλύτερου από τους δύο ενωμένους κούμους του μιτάτου Δεληγιαννάκηδων

Η πόρτα είναι χαμηλή για να εμποδίζει τον αέρα. Πέρα από την πόρτα μικρή πηγή φωτός αποτελεί και μια τρύπα στην οροφή για να φεύγει ο καπνός έξω.

Το σημαντικότερο μιτατοκάθισμα της επαρχίας Σφακίων και ταυτόχρονα εξαιρετικό μνημείο της ποιμενικής ζωής, βρίσκεται πάνω από τον οικισμό Ασφένδου. Στο υψηλότερο σημείο της διαδρομής Ίμπρου - Ασφένδου, στο 4.6ο χμ, ξεκινάει αγροτικός δρόμος με κατεύθυνση προς τον νότο ο οποίος μετά από 450μ οδηγεί στην τοποθεσία Φράτσια ή Σέλι, με υψόμετρο 1.170μ, όπου είναι εγκατεστημένο το μιτάτο των Δεληγιαννάκηδων. Ένα χαμηλό σημείο μιας κορυφογραμμής που εκτείνεται από βορρά προς νότο, με θέα στα γυμνά στρογγυλεμένα βουνά και τις μικρές ρεματιές της Σφακιανής γης. Η τοποθεσία Φράτσια αναφέρεται σε περιγραφές ως τόπος που πρωταγωνίστησε σε μάχες μεταξύ Κρητών και Τούρκων.

Το συγκρότημα με τα ποιμενικά κτίσματα που ξεχωρίζει τόσο για τη μορφή του όσο και για την κατασκευή του, παλαιότερα ήταν γνωστό και ως γυριστό, ονομασία που αναφερόταν στο ασυνήθιστο για την περιοχή, κυκλικό του σχήμα. Ο λαογράφος Κανάκης Γερωνυμάκης που εργάστηκε εδώ σαν παιδί, αναφέρει ότι ο διπλός αυτός κούμος χτίστηκε από τους αδελφούς Δεληγιαννάκηδες που είχαν μετοικήσει στη Μήλο το 1830. Αρχικά ανήκε στον Νικόλαο Δεληγιαννάκη, συμπολεμιστή του Δασκαλογιάννη στην επανάσταση, και στη συνέχεια πέρασε στους γιους του, στρατηγούς της επανάστασης του '21. Δεν είναι γνωστό αν εξαρχής είχε τη χρήση του μιτάτου αλλά μέχρι και το τέλος του 1970 πραγματοποιούνταν εκεί εργασίες τυροκόμησης.

Εικόνα 103. Σκίτσο του Αντώνη Γ. Πλυμάκη που σχεδίασε για την έκδοση του "Κούμοι μιτάτα και βοσκοί στα Λευκά όρη και στον Ψηλορείτη"

Για το χτίσιμο των κούμων έχει χρησιμοποιηθεί ο σταχτής σχιστόλιθος της περιοχής. Μικρές και μεγάλες πέτρες έντεχνα τοποθετημένες, συνδέονται μεταξύ τους χωρίς συγκολλητικό κονίαμα, αλλά μόνο με το σχήμα τους.

Δύο μεγάλοι κούμοι με τον ένα μεγαλύτερο από τον άλλο, εφάπτονται και στον κοινό τους τοίχο υπάρχει πέρασμα από τον μικρότερο στον μεγαλύτερο. Θύρα για την είσοδο από έξω υπάρχει μόνο στον έναν κούμο, στον μικρότερο, ενώ η είσοδος στον δεύτερο μεγάλο κούμο γίνεται αποκλειστικά από το εσωτερικό πέρασμα. Δεν υπάρχουν παράθυρα ούτε άλλα ανοίγματα πέρα από αυτό στο μέσο του θόλου, στην οροφή για να φεύγει ο καπνός. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε πόρτα και ο κύριος Γερωνυμάκης θυμάται από την περίοδο που εργαζόταν εκεί ότι έφρασαν την πόρτα με ένα κλαδί. Το εργαστήριο τυροκόμησης και ο χώρος διαμονής του βοσκού ήταν στον μικρό κούμο με την εξώθυρα. Περιμετρικά υπάρχουν πεζούλες που χρησίμευαν ως καθίσματα κατά τη διάρκεια της μέρας και για τον ύπνο τη νύχτα. Σε διάφορα σημεία εξέχουν πέτρες και σε άλλα δημιουργούνται εσοχές. Όλα χρησιμεύουν ως ράφια. Οι διαστάσεις του ήταν 4μ x 3μ και το ύψος του θόλου του είναι 3μ.

Εικόνα 104. ο διπλός κούμος με τον κυκλικό μερικώς υπόσκαφο τυροκούμο ή τυροκέλη μπροστά και στο βάθος η τοποθεσία Χιονίστρα

Εικόνα 105. Εσωτερικό του μικρότερου από τους δύο κούμου

Εικόνα 106. Η είσοδος του κούμου και δεξιά της η είσοδος στην κούρτα

Εικόνα 108. Η είσοδος στο κυκλικό μερικώς υπόσκαφο τυροκούμο ή τυροκέλη

Εικόνα 107. Εσωτερικό του δεύτερου μεγάλου κούμου με χωνευτές πλάκες στους τοίχους για ράφια

Εικόνα 109. Θέα από το Γυριστό. Στο βάθος δεξιά το Ασφένδου

Ο δεύτερος μεγάλος κούμος είναι τελείως κυκλικός με διάμετρο που ξεπερνά τα 5 μέτρα και το ύψος του στην κορυφή του θόλου φτάνει τα 3μ.. Χρησίμευε για την αποθήκευση των τυριών αλλά και ως χώρος της πρώτης ωρίμανσης τους. Για αυτόν τον λόγο στο εσωτερικό του υπάρχουν πολλές χωνευτές στον τοίχο πλάκες, που λειτουργούσαν ως ράφια άλλα και αρκετές εσοχές. Το μοναδικό πέρασμα στον μεγάλο κούμο είναι από μία στενή και χαμηλή θύρα στον τοίχο που χωρίζει τους δύο κούμους. Λίγο φως περνάει από την οροφή.

Σε λίγα μέτρα απόσταση από τον διπλό κούμο είναι ο κούμος ή τυροκέλη που αποθήκευαν το τυρί. Οι διαστάσεις του ήταν περίπου 3Χ6 μ. Σχεδόν όπως όλοι οι κούμοι έτσι και αυτοί του μιτατοκαθίσματος του Γυριστού είναι κατά 1.2 μ. βυθισμένοι μέσα στη γη, αξιοποιώντας όλες τις βιοκλιματικές ιδιότητες που προσφέρει μια έστω και μερικώς υπόσκαφη κατασκευή. Στη περίπτωση του τυρόκουμου όπου βράχια αποτελούν μέρος της τοιχοποιίας του, οι ιδιότητες αυτές αυξάνονται και η θερμοχωρητικότητα βελτιώνεται. Σε αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει και η στενή και χαμηλή είσοδος στον κούμο.

Η κούρτα (υπαίθριος περιορισμένος χώρος αρμέγματος αιγοπροβάτων) που προσάπτεται στη βορειοδυτική πλευρά του διπλού κούμου, έχει μήκος περίπου 17 μ. Οι δύο παραστάδες της εισόδου της κούρτας σχηματίζονται από έντεχνα στοιβαγμένους ογκόλιθους και το ανώφλι της είναι ένας μακρόστενος μονόλιθος που γεφυρώνει το άνοιγμα της πρωτόγονης πύλης. Υπάρχει και στα ανατολικά είδος κούρτας ακόμα μεγαλύτερης έκτασης. Στο μιτατοκάθισμα υπάρχει και πηγάδι στου οποίου το πλάι φύτρωνε το σπληνόχορτο με θεραπευτικές ιδιότητες για τη σπλήνα και το ήπαρ.

Εικόνα 110. Η είσοδος στη κούτρας

Εικόνα 111. Η Είσοδος της κούρτας, Λήψη από το εσωτερικό της κούρτας

Εικόνα 112. κούρτα στη βορειοδυτική πλευρά του διπλού κούμου

Εικόνα 113. Οροφή του μεγαλύτερου από τους δύο κούμους με άνοιγμα στην κορυφή

Οικίες

Η Ασφενδιανή κατοικία αποπνέει μία πρωτόγονη αίσθηση και χαρακτηρίζεται από απλότητα και λιτότητα. Ο ιδιοκτήτης της περιορίζεται μόνο στα αναγκαία και δεν ενδιαφέρεται για επιπλέον ανέσεις. Όπως τα σπίτια των Κρητικών της υπαίθρου έτσι κι αυτά των Ασφενδιανών είναι κλειστά και αδιαπέραστα, σαν σπήλαια. Μοιάζουν με χτισμένους χώρους που εντός τους μεταφέρθηκε η ζωή της βραχοσκεπής.⁶⁸ Είναι απέριπτοι, συχνά πρόχειρα και γρήγορα κατασκευασμένοι και αποτελούν το καταφύγιο και συγχρόνως ορμητήριο (αναφορά στην Ενότητα 2). Ο αμυντικός, οχυρωματικός χαρακτήρας του σπιτιού δεν είναι σαφές αν υιοθετήθηκε για τη διαφύλαξη της οικογένειας που φιλοξενεί ή για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες που προκύπτουν από περιβαλλοντικούς, κλιματικούς παράγοντες⁶⁹. Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι κάποιες οικίες είχαν καεί ολοσχερώς ακόμα και 3 φορές από τις τουρκικές επιδρομές. Καταλαβαίνει κανείς ότι ο προσωρινός χαρακτήρας των σπιτιών αυτών δικαιολογείται από την τραχύτητα του χώρου όπου είναι κτισμένα και της ζωής, αλλά και από την έλλειψη της μονιμότητάς τους, σε εποχές που οι κάτοικοι αναγκάζονταν συνέχεια να κτίζουν νέες κατοικίες πάνω στα ερείπια των παλιών.

Εικόνα 114. Οικία στη γειτονιά Μπούρμπαχου

Εικόνα 115. Εσωτερικό της οικίας στη γειτονιά Μπούρμπαχου

⁶⁸ Σκουτέλης Νικόλαος, *ΚΡΗΤΗ Οι οικισμοί της υπαίθρου*, Εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 144

⁶⁹ Ο.Π

Εικόνα 116. Οι δύο θολωτοί χώροι σπιτιού στη γειτονιά Χαρακάκια

Ο πιο κοινός τύπος -που απαντάται σχεδόν σε όλες τις γειτονιές- είναι το πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο και οι παραλλαγές του. Η έλλειψη ταξικών διαφορών συμβάλλει στην επικράτηση ενός τύπου καθώς δεν υπάρχουν οικίες με μεγάλη διαφοροποίηση στο μέγεθος από τον μέσο όρο των κτισμάτων. Κανένα κτίριο δεν ξεχωρίζει για το μεγάλο ύψος του ή για τον όγκο του. Παρόλα αυτά υπάρχουν κάποιες οικίες που ξεχωρίζουν κυρίως χάριν της τεχνοτροπίας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα περίτεχνης οικίας είναι το θολωτό σπίτι στη γειτονιά Χαρακάκια που ανήκει σήμερα στον Μανούσο Π. Μπολιώτη και το οποίο χτίστηκε από τον πολυτεχνίτη Πυρουναντώνη. Ξεχωριστή είναι και η οικία στη γειτονιά Καρέ με την περικλειστή, σκεπαστή αυλή, που διαμορφώνει έναν νέο τύπο. Διέθετε και αυτή θολωτή οροφή που κατέρρευσε. Πολύ συχνά η οικία αποτελεί μέρος ενός οικιστικού συνόλου που συντίθεται από το κύριο κτίσμα και διάφορες προσθήκες με ποικίλα μεγέθη, σχήματα και τρόπους σύνδεσης με το κύριο κτίσμα. Όλα τα σπίτια διαθέτουν μικρές ή μεγάλες αυλές και έχουν άμεση σύνδεση με καλλιέργειες ή και με περιορισμένες με φράχτες εκτάσεις. Είτε στο εσωτερικό του σπιτιού είτε στην αυλή θα συναντήσουμε φούρνο, πατητήρι και αποθηκευτικούς χώρους. Σχεδόν πάντα στις αυλές υπάρχει λίθινο παγκάκι, γούρνα λαξευτή και σε κοντινή απόσταση, αν όχι μέσα στην ίδια την αυλή, μια στέρνα ή ένα πηγάδι.

Εικόνα 117. Οικία στη γειτονιά Καρέ με περικλειστή αυλή και μεγάλη τοξότη είσοδο σε αυτή.

Το πλατυμέτωπο σπίτι έχει κεντρική είσοδο σε μία από τις μεγάλες πλευρές του, για να διαχωρίζονται οι λειτουργίες εσωτερικά. Η καμάρα η οποία διατάσσεται συμμετρικά στο εσωτερικού του σπιτιού, χωρίζει την κάτοψη σε δύο χώρους και διαμορφώνονται τέσσερις ορθογωνικές κόγχες. Ο κεντρικός ελεύθερος χώρος κάτω από την καμάρα χρησιμεύει για όλες τις δραστηριότητες της ημέρας. Γεύματα, επεξεργασία παραγώνων γεωργίας και κτηνοτροφίας, μαστορέματα και οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα χρειάζεται να γίνει σε εσωτερικό ή στεγασμένο χώρο. Στις κόγχες υπάρχει συνήθως η παρασιά για το μαγείρεμα, το πατητήρι και οι αποθηκευτικοί χώροι. Πάνω από το πατητήρι και τις αποθήκες, σε ξύλινο σανίδωμα είναι οι χώροι ύπνου. Η ανάγκη για την συντήρηση των ευπαθών γαλακτοκομικών προϊόντων οδήγησε στη δημιουργία υπόσκαφων αποθηκευτικών χώρων που εξασφαλίζουν χαμηλές θερμοκρασίες σε σχέση με την υψηλή εξωτερική θερμοκρασία. Σημαντική διαφοροποίηση από παραδοσιακές οικίες της υπόλοιπης Ελληνικής υπαίθρου είναι ότι τα οικόσιτα ζώα δεν φιλοξενούνται στο εσωτερικό του σπιτιού. Ο οικισμός χρησιμοποιείται μόνο το καλοκαίρι και δεν απαιτείται ούτε η προστασία των ζώων από τον καιρό, ούτε χρειάζεται η συμβολή των ζώων για την αύξηση της θερμοκρασίας στο εσωτερικό.

Εικόνα 118. Καμαρόσπιτα ενωμένα στην μέσα γειτονιά

Εικόνα 119. Πατητήρια και αποθηκευτικοί χώροι στις κόγχες σε οικίες στην Πέρα γειτονιά (αριστερά) και στη γειτονιά Χατζή (δεξιά)

Στα λίγα και μικρά παράθυρα της οικίας αντικατοπτρίζεται η ανάγκη για οχύρωση από τη διαρκή απειλή που προέρχεται από τους διάφορους κατακτητές και η ανάγκη για διατήρηση χαμηλής θερμοκρασίας στο εσωτερικό του σπιτιού κατά τη διάρκεια της ζεστής μέρας. Τα μικρά ανοίγματα και το μικρό μέγεθος των χώρων αποτελούν σταθερές της αρχιτεκτονικής των Κρητικών κατοικιών της υπαίθρου, από την προϊστορία μέχρι τον 19^ο αι.⁷⁰ Υπάρχουν σπίτια με ένα και μόνο άνοιγμα, τη θύρα και πολλές οικίες με άλλοτε μικρά ή λίγο μεγαλύτερα παράθυρα, άλλοτε τοξωτά και άλλοτε τετράγωνα. Το φως και η ζέστη, που αντανακλώνται πάνω στο ανοιχτόχρωμο βραχώδες έδαφος, δεν περνούν εύκολα στο εσωτερικό από τα μικρά ανοίγματα που είναι επίτηδες τοποθετημένα ψηλά.

Την απόκοσμη ασκητική ταυτότητα που προσδίδουν τα ελάχιστα ανοίγματα στην οικία, ενισχύει η τραχιά όψη του σπιτιού φτιαγμένη από τους λίθους που είναι παρμένοι από τα γύρω βουνά της περιοχής. Από τα τριγύρω ασβεστολιθικά πετρώματα προέρχεται το κύριο δομικό υλικό για όλες τις κατοικίες, τους βοηθητικούς χώρους και τις υπόλοιπες κατασκευές. Η εξόρυξη, η λάξευση και η μεταφορά των λίθων από τους τεχνητές είναι επίπονη και κοπιαστική εργασία. Με τη δόμηση χοντρών τοίχων με τον ασβεστολιθικό πωρόλιθο επιτυγχάνεται η δημιουργία κτισμάτων με αυξημένες θερμοχωρητικές ιδιότητες. Την ημέρα ο χοντρός πετρώχτιστος τοίχος εμποδίζει τη ζέστη να περάσει στο εσωτερικό του σπιτιού ενώ την νύχτα που η θερμοκρασία πέφτει αρκετά ακόμα και τους πιο θερμούς μήνες του χρόνου, απελευθερώνει σταδιακά θερμότητα στο εσωτερικό του σπιτιού.

⁷⁰ Σκουτέλης Νικόλαος, *ΚΡΗΤΗ Οι οικισμοί της υπαίθρου*, Εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020, σελ. 144

Εικόνα 120. Οικία με πολύ μικρό παράθυρο αριστερά της θύρας στη γειτονιά Χατζή

Εικόνα 121. Οικία χωρίς κανένα άλλο άνοιγμα πέραν της θύρας στη γειτονιά Μπούρμπαχου

Η διαθέσιμη στην περιοχή ξυλεία και η δυσκολία μεταφοράς μεγάλων κορμών από άλλα μέρη, λόγω του δύσβατου της περιοχής, καθόρισαν τον τρόπο δόμησης της στέγης και κατ' επέκταση το μέγεθος, το σχήμα και τη διαρρύθμιση του σπιτιού. Σε όλα τα σπίτια χοντροί επαναλαμβανόμενοι κορμοί, γεφυρώνουν στην οροφή την κεντρική καμάρα με τους περιμετρικούς επιμήκεις τοίχους. Πάνω από αυτούς τοποθετούνται κλαδιά και πάνω από αυτά στρώνεται χώμα πολύ καλά πατημένο. Η συντήρησή της επέβαλε τακτικά την προσθήκη χώματος και καλό πάτημα με κύλινδρο. Η διαμόρφωση κλίσης σε αυτήν ήταν επιβεβλημένη, τόσο για την εξασφάλιση της στεγανότητάς της αλλά και για τη διοχέτευση του νερού σε πιθάρια και στενές μέσα από τις κουτσουνάρες. Στις περιπτώσεις που χρειάστηκε να φτιαχτεί μεγαλύτερων διαστάσεων κτίσμα η οροφή κατασκευάστηκε βάσει του εκφορικού συστήματος, θολωτή με λίθινες πλάκες.

Από το 1955 και για μία 10ετία περίπου οι κάτοικοι είτε γκρέμισαν από τα θεμέλια τις προϋπάρχουσες κατοικίες αντικαθιστώντας τις με νέες, είτε επισκεύασαν -τις παλιές κυρίως- τοποθετώντας τους τσιμεντένια οροφή. Η πρώτη τσιμεντένια στέγη (που αντικατέστησε την απαιτητική σε φροντίδα χωμάτινη) τοποθετήθηκε πρώτα στην εκκλησία το 1938 και η πρώτη τσιμεντένια στέγη σε οικία μπήκε το 1955. Στις περιπτώσεις των νέων κατασκευών έχουμε αφανισμό των χαρακτηριστικών των παραδοσιακών κατοικιών και αντικατάσταση του τοξωτού ανωφλιού με ορθοκανονικό τσιμεντένιο εξυπηρετώντας την εντύπωση πως αυτό αποδίδει αρχοντιά στο οίκημα .

Εικόνα 122. Οροφή σε καμαρόσπιτο στη γειτονιά Χατζή

Εικόνα 123. Ότι έχει απομείνει από τα δοκάρια της οροφής σε σπίτι στη γειτονιά Κούκουρου

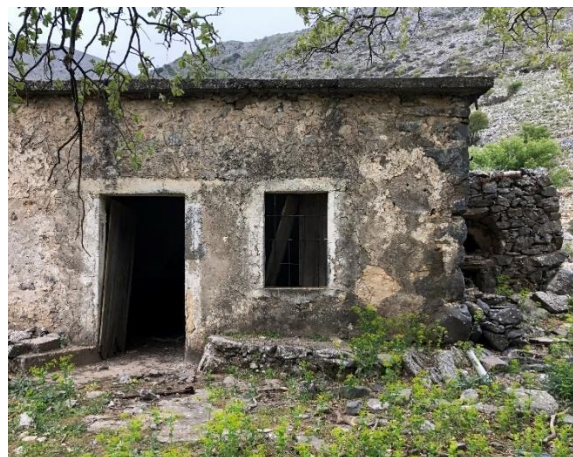
Εικόνα 124. Το μιτάτο Ξηρουχάκηδων με την θολωτή οροφή

Εικόνα 125. Το σπίτι του Μπολιώτη με τη επίσης θολωτή οροφή στη γειτονιά Χαρακάκια

Εικόνα 126. Τσιμεντένια οροφή και μεγάλα ανοίγματα σε οικία στη γειτονιά Χαρακάκια

Εικόνα 127. Τσιμεντένια οροφή και μεγάλα ανοίγματα σε οικία στη γειτονιά Χαρακάκια

Η αυλή είναι ένας χώρος που φιλοξενεί μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων που περιλαμβάνει η καθημερινότητα. Σε αυτή μαγειρεύουν σε ανοιχτή φωτιά, συγκεντρώνουν ξύλα, στοιβάζουν τα λιόπανα, έχουν σε καφάσια τα ζαρζαβατικά που πρόσφατα συνέλεξαν από το χωράφι, λιάζουν τα σύκα και τα καρύδια τους. Κάτω από τη σκιά ενός μεγάλου δέντρου που δεσπόζει σχεδόν πάντα έξω από το σπίτι, γευματίζουν, ξεκουράζονται, κεντάνε οι γυναίκες και οι άντρες μαστορεύουν τα στιβάνια και τα μελίσσια τους. Όλα τα σπίτια έχουν κι από έναν σκύλο. Όταν αυτός δεν είναι μαζί με τα ζώα στις γύρω πλαγιές, ξεκουράζεται στην αυλή. Σε αντίθεση με τα σπίτια σε πολλούς άλλους οικισμούς της Κρήτης οι αυλές είναι ανοικτές. Όταν βρίσκονται σε αυτές συνομιλούν με τους περαστικούς και τους γειτόνους. Το χωριό κατοικείται το καλοκαίρι και η ζωή στην αυλή δεν έχει ανάγκη να προφυλαχθεί από τον καιρό με ψηλές μάντρες. Η αυτονομία της οικογένειας εξασφαλίζεται από την αραιή δόμηση.

Ο οικιακός εξοπλισμός είναι κι αυτός εξαιρετικά λιτός. Η νομαδική ζωή των κατοίκων με τις διαρκείς μετακινήσεις μεταξύ ορεινού χωριού και των πεδινών οικισμών κάνει δύσκολη τη μεταφορά των επίπλων, που περιορίζονται σε ελάχιστα. Τα σταθερά, χτιστά έπιπλα είναι τα πλέον διαδεδομένα καθώς εξυπηρετούν απόλυτα αυτό το μοντέλο ζωής. Πέρα από αυτά συναντάμε, λοιπόν, κυρίως καθιστικά έπιπλα, όπως καρέκλες, πολυθρόνες, ξύλινους καναπέδες, καρεκλάκια και скаμνιά. Τα αποθηκευτικά έπιπλα αποτελούν οι κασέλες και τα μεγάλα μπαούλα, οι ντουλάπες και οι πιατοθήκες. Τα τραπέζια είναι στοιχειώδους κατασκευής γιατί δε φαίνονται, εφ' όσον σκεπάζονται από υφαντά.

Εικόνα 128. Αυλή καμαρόσπιτου σε δύο επίπεδα στην Πέρα γειτονιά (αριστερά), θέα στην αυλή από το εσωτερικό του σπιτιού (δεξιά)

Εικόνα 129. Υπερυψωμένη αυλή στην Πέρα Γειτονιά

Το πεζούλι στην περίμετρο του εσωτερικού χώρου χρησίμευε ως κάθισμα κατά τη διάρκεια της ημέρας και για τον ύπνο τη νύχτα. Πολλές φορές σε κρεβάτι μετατρέπεται και το σανιδένιο σκέπασμα του πατητηριού και των αποθηκών στις κόγχες του σπιτιού. Οι θυρίδες για την τοποθέτηση της στάμνας ή το εικονοστάσι χτίζονται μαζί με το σπίτι έτσι ώστε όταν τελειώνει το χτίσιμο του σπιτιού να είναι σχεδόν έτοιμες για χρήση. Ο εξοπλισμός του σπιτιού συμπληρώνεται με τα διάφορα πιθάρια μεγάλου μεγέθους, λαδοπίθαρα και κρασοπίθαρα.

Εικόνα 130. Μεγάλος καναπές σε καμαρόσπιτο στην Πέρα γειτονιά

Εικόνα 131. Χτιστό κάθισμα σε σπίτι στη γειτονιά Περίδων (αριστερά) και χτιστή θυρίδα σπιτιού στη Μέσα γειτονιά

Άλλες κατασκευές

Πολύ συχνά βρίσκουμε στο χωριό τον βασικό τύπο του πλατυμέτωπου καμαρόσπιτου να εμπλουτίζεται με διάφορες προσθήκες που ακουμπούν στο κύριο κτίσμα και καμιά φορά συνδέονται με αυτό και από το εσωτερικό του. Οι χώροι αυτοί είναι κυρίως μικροί σε διαστάσεις και μοιάζουν να προστέθηκαν μετά την ολοκλήρωση τη κύριας οικίας για να καλύψουν ανάγκες που προέκυψαν στην πορεία. Σε αρκετές περιπτώσεις ήταν πρόχειρα χτισμένες χωρίς τη φροντίδα στη λιθοδομή ή την στατική που έχει το κύριο οίκημα, για αυτό σήμερα βρίσκουμε αρκετές από αυτές να έχουν καταρρεύσει. Οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνται είτε για να στεγάσουν τη μαγειρική εστία ή για αποθήκευση ή και για τα δύο. Οι κάτοικοι του Ασφένδου έχουν πολλές και παράλληλες δραστηριότητες. Σχεδόν όλοι είναι κτηνοτρόφοι και ασχολούνται και με την τυροκόμηση, παράλληλα φροντίζουν το αμπέλι τους και παράγουν κρασί, κάποιοι έχουν και μελίτσια, όλοι κλαδεύουν και μπολιάζουν τα δέντρα τους, πολλοί έχουν μια μικρή καλλιέργεια, σχεδόν όλοι μερεμετιάζουν και μαστορεύουν το σπιτικό τους και τον αγροτικό και κτηνοτροφικό τους εξοπλισμό. Όλα αυτά τα αντικείμενα αλλά και τα παράγωγα των δραστηριοτήτων τους χρειάζονται αποθήκευση. Όταν ο χώρος κάτω από τους οντάδες στις κόγχες του σπιτιού δεν επαρκεί, τότε δημιουργείται η ανάγκη για κατασκευή νέων χώρων δίπλα στο σπίτι.

Εικόνα 132. Οικία με προσθήκη καμπυλόσχημου βοηθητικού χώρου

Εικόνα 133. Βοηθητικός χώρος οικίας στη γειτονιά Χατζή με μεγάλη παρασιά για το μαγείρεμα

Εικόνα 134. Παρασιά σε κόγχη στο εσωτερικό του σπιτιού στη γειτονιά των Περίδων

Όλες οι οικίες έχουν φούρνο. Πολύ συχνά βρίσκεται έξω από την οικία κοντά στην είσοδο, άλλες πάλι φορές στεγάζεται όπως προαναφέραμε στον παρακείμενο βοηθητικό χώρο που είτε φτιάχτηκε ειδικά για να στεγάσει τη συγκεκριμένη χρήση ή προστέθηκε αργότερα ως κατασκευή σε αυτόν. Καθώς τα σπίτια δεν κατοικούνται τον χειμώνα η ζέστη που προέρχεται από την μαγειρική εστία δεν είναι αναγκαία και σπάνια συναντάμε τον φούρνο εγκατεστημένο εντός της οικίας. Ο φούρνος είτε εξωτερικός είτε στεγασμένος είναι μια καλαίσθητη κατασκευή με πολλαπλές λειτουργίες. Πάνω και κάτω από τον χώρο του ψησίματος διαθέτει άλλους μικρότερους θαλάμους. Στους εξωτερικούς φούρνους, κάτω από την εστία και σε μικρό λάκκο σκαμμένο στη γη, υπάρχει εσοχή που κούρνιαζαν οι κότες.

Οι κατασκευές που δίχως αυτές πιθανόν δεν θα είχε ποτέ κατοικηθεί αυτός ο άνυδρος τόπος, είναι οι θολωτές στέρνες, δικαίως χαρακτηρισμένες ως μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς και ανώνυμης αρχιτεκτονικής. Με τα πρωτόγονα μέσα εκείνης της εποχής έσκαβαν πρώτα μέσα στη γη και μετά κατασκεύαζαν θολωτό επίμηκες λιθόχτιστο στέγασμα που εξέίχε λίγο πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Στη μία πλευρά της οροφής δημιουργούσαν άνοιγμα από το οποίο γινόταν η άντληση νερού. Προκειμένου να επιτευχθεί η στεγανοποίηση της δεξαμενής της στέρνας, γίνονταν επικάλυψη των επιφανειών με υδροστεγανωτικό μίγμα από κοπανισμένα βίσαλα (σπασμένα κεραμικά) που τα μετέτρεπαν σε σκόνη και τα μαλάζανε 40 ημέρες με ασβέστη και μπουσολάνα (είδος άμμου που ερχόταν από τις Κυκλάδες). Ήταν τόσο πολύτιμες οι στέρνες που στις περιπτώσεις που η περιουσία περνούσε στους κληρονόμους με μοιρασιά η στέρνα δεν μοιραζόταν και όλοι διατηρούσαν το δικαίωμα να την χρησιμοποιούν.

Έτσι επικράτησε και η λαϊκή ρήση πως κάποιος έχει “μετοχή” σε μία στέρνα μία σπιθαμή και 3 δάχτυλα.

Εικόνα 135. Εξωτερικός φούρνος εφαιπτόμενος στην οικία στη γειτονιά Χαρακάκια (αριστερά), φούρνος και λαξευτές γούρνες σε σπίτι στη Μέσα γειτονιά (δεξιά)

Εικόνα 136. Το στέγασμα και το εσωτερικό στέρνας στην Γειτονία Καρέ

Εικόνα 137. Μεγάλη στέρνα στην αυλή σπιτιού στη γειτονιά Χαρακάκια

Εικόνα 139. Γούρνα στη γειτονιά Χαρακάκια

Εικόνα 138. Μεγάλη λαξευτή γούρνα σε πλάτωμα κοντά στο σπήλαιο Ασφένδου

Εικόνα 140. Γούρνα στη γειτονιά Μπούρμπαχος λαξευμένη μέσα σε βράχο

Συχνά γύρω από τις στέρνες αλλά και σε πολλές αυλές Ασφενδιανών σπιτιών συναντάμε γούρνες για το πότισμα των ζώων ή πλύσιμο. Τις συναντάμε είτε να εφάπτονται στην οικία είτε να είναι μακριά από κάθε κτίσμα πλάι σε μια απόμακρη μοναχική στέρνα, άλλοτε λαξευμένες στον ίδιο τον βράχο κι άλλοτε σχηματισμένες από μία μεγάλη ανεξάρτητη πέτρα.

Ο τοπικός ασβεστόλιθος διαμορφωμένος κάθε φορά κατάλληλα και σύμφωνα με τη χρήση για την οποία προορίζεται, αποτέλεσε το κύριο υλικό για τη δημιουργία, λιθόστρωτων μονοπατιών που διατρέχουν όλο τον οικισμό, πέτρινων καθισμάτων, λίθινων στομιών για την αποστράγγιση των υδάτων, ξερολιθικών φραχτών και αναλημματικών τοίχων.

Μιτάτα και οικίες που ήταν εγκατεστημένα σε σημεία που διέθεταν έστω και μικρό πλάτωμα, είχαν συνήθως καλλιέργειες δημητριακών ή και πατάτας. Γύρω από την καλλιέργεια έχτιζαν ψηλό τοίχος ξερολιθιά για να την προστατεύσουν από τα ζώα. Αντίστοιχη κατασκευή ήταν η κούρτα (μάντρα), κυρίως στα μιτάτα αλλά καμία φορά βρισκόταν και δίπλα σε κάποιο σπίτι. Εκεί μάντριζαν (κουρπήζαν) τα αιγοπρόβατα για το άρμεγμα, το κούρεμα ή για κάποια διαλογή. Η ξερολιθική περίφραξη είχε συνήθως ωοειδές σχήμα, ένα μέτρο ύψος και ήταν φτιαγμένη από την ίδια πέτρα που είχε κατασκευαστεί και ο παρακείμενος κούμος ή σπίτι. Στην είσοδο της κούρτας, σε ένα λάκκο τοποθετούσαν το χάλκινο δοχείο που συνέλεγαν το γάλα. Δόλωνας ονομάζεται ο βοηθητικός χώρος μαντρίσματος αλλά και κάθε περιοχή κλειστή που προσφέρεται για τον περιορισμό των ζώων.

Εικόνα 141. Λιθόστρωτο καλντερίμι στη γειτονιά των Περίδων και λίθινο κυκλικό κάθισμα γύρω από δέντρο στη Πέρα γειτονιά

Εικόνα 142 Λίθινο κάθισμα έξω από οικία στη γειτονιά Μπούρμπαχου

Εικόνα 143. Στόμιο σε πατητήρι στη γειτονιά Χαρακάκια

Εικόνα 144. Αναλημματικός ξερολιθικός τοίχος

Εικόνα 145. Κούρτα στο μιτάτο γυριστό

Ατενίζοντας το επίμηκες οροπέδιο του Ασφένδου από ψηλά δεν μπορεί κάποιος να μην θαυμάσει το ψηφιδωτό που συνθέτουν οι διάφορες οριοθετημένες από ξερολιθιές επιφάνειες. Οι ξερολιθιές μετασχηματίζουν τον φυσικό χώρο σε ανθρωπογενές τοπίο αναπτύσσοντας σχέσεις μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος. Οι σχέσεις αυτές δημιουργούν μια τοπική ταυτότητα και στοιχεία τοπικού πολιτισμού⁷¹.

Αναλημματικοί τοίχοι, φράχτες, κούρτες, καλντερίμια, όλα ξερολιθικές κατασκευές που δημιουργούν δαιδαλώδεις σχηματισμούς στο έδαφος, σαν ρυτίδες σε ανθρώπινο πρόσωπο. Έργο γενεών και γενεών κυρίως για να γίνει ο άγονος βραχώδης τόπος του Ασφένδου γόνιμος, για να μπορεί να καλλιεργηθεί. Οι ξερολιθιές δεν έχουν ηλικία. Είναι άγνωστο το πότε ξεκίνησαν να κατασκευάζονται και είναι αποτέλεσμα διαρκών προσθηκών, προεκτάσεων και επισκευών.

Οι ξερολιθικοί αναλημματικοί τοίχοι συγκρατώντας το λιγοστό χώμα και το νερό παράλληλα με την δημιουργία μιας σχετικά οριζόντιας επιφάνειας εδάφους συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός οικοσυστήματος κατάλληλου για καλλιέργεια.

Εικόνα 146. Ξερολιθιάς στην πέρα γειτονιά

Εικόνα 147. Ξερολιθιά μέρος κίονα στα δομικά της στοιχεία.

⁷¹ Βερνίκος Ν. Δασκαλοπούλου Σ. Παυλογεωργάτος Γ. *Πρόταση ταξινόμησης ξερολιθικών κατασκευών*, Διεθνής επιστημονική ημερίδα: "Ο δομικός λίθος στα μνημεία", Αθήνα 2001, σελ. 265-276

Οι γειτονιές με τους περισσότερους αναλημματικούς τοίχους είναι στα δυτικά του οικισμού στην πλαγιά του όρους Σέλη. Πιο συγκεκριμένα εκεί που οι ξερολιθιές των τοιχίων αντιστήριξής μπλέκονται με τα λιθόστρωτα καλντερίμια, τις κούρτες και τους φράκτες υφαίνοντας ένα εντυπωσιακό λίθινο δικτύωμα, είναι στη γειτονιά Μπουρμπαχου και στου Χατζή. Η προστασία και ανάδειξη του ξερολιθικού τοπίου οδηγεί, επίσης, στην αναζήτηση ενός πλήθους σχέσεων που αναπτύσσει κάθε ξερολιθική κατασκευή. Εκεί βρίσκεται αποτυπωμένη με ανεξίτηλο τρόπο όλη η ιστορία του μόχθου του Ασφενδιανού και περιγράφονται με τον καλύτερο τρόπο οι φάσεις της εξέλιξης στην προσπάθεια να βελτιώσει τις συνθήκες της διαβίωσής του.

Εικόνα 148. Ξερολιθιές δημιουργούν μικρά πλατώματα στη πλαγιά του όρους Σέλι

Εικόνα 149. Ξερολιθιές στη γειτονιά Αρκαλοκεφάλι

Εικόνα 150. Ξερολιθιά ως όριο.

Εικόνα 151. Ξερολιθιές για τον περιορισμό των ζώων

Εικόνα 152. Ξερολιθιές στη γειτονιά Μπούρμπαχου

Εικόνα 153. Ξερολιθιά στην Πέρα γειτονιά

Απόσταγμα σκέψεων και ιδεών

Από την παρούσα ερευνητική προέκυψαν συμπεράσματα τόσο για τον ίδιο τον τόπο όσο και για τις μεθόδους που γενικότερα δύναται να μελετηθεί μία περιοχή. Από τις πρώτες επισκέψεις στον οικισμό και στην αρχή της διαδικασίας της έρευνας, έγινε αντιληπτή η ανάγκη υιοθέτησης ενός μοντέλου μελέτης που εξετάζει ταυτόχρονα πολλές παραμέτρους. Σαφές και κατανοητό έγινε, επίσης, ότι οι απαντήσεις στα ερωτήματα που προέκυπταν, έπρεπε να αναζητηθούν σε πολλά επίπεδα. Η μελέτη της ιστορίας δεν ήταν από μόνη της αρκετή για να εξηγήσει την ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων, ούτε η μελέτη της γεωμορφολογίας να εξηγήσει τη δόμηση. Ακόμα και οι ίδιες οι κατασκευές δεν μπορούσαν να αφηγηθούν τον καθημερινό βίο σε όλη του την έκταση. Έπρεπε όλες οι παράμετροι μαζί να συνεξετάζονται και να συνεκτιμώνται.

Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η ανάπτυξη δυναμικών ενοτήτων που υποβάλλονταν διαρκώς σε τροποποιήσεις και ανανεώσεις. Αρκετά αργότερα από την υιοθέτηση αυτού του μοντέλου σύνταξης της εργασίας ήρθε η συνειδητοποίηση ότι αυτή η ροή ανάπτυξης ταυτίζεται με τον τρόπο που πορεύτηκε αυτή η κοινωνία. Μία κοινωνία που διαρκώς έπρεπε να βρίσκεται σε ετοιμότητα και να προσαρμόζει τον τρόπο ζωής σύμφωνα με τις εκάστοτε συνθήκες. Πρώτα και κύρια η βασική τους δραστηριότητα, η κτηνοτροφία, ήταν άμεσα εξαρτημένη από τον αστάθμητο παράγοντα του καιρού. Αυτός όριζε την μετακίνηση του συνόλου των κατοίκων από το θερινό στο χειμερινό χωριό. Από αυτόν εξαρτιόνταν οι καθημερινές μετακινήσεις για τη βόσκηση του κοπαδιού, μια δραστηριότητα που επέβαλε τη συνεχή προσαρμογή

στις καιρικές συνθήκες. Τη ζωή στον οικισμό και στην ευρύτερη περιοχή την τάραξαν επανειλημμένα και επιχείρησαν μέχρι και να την αφανίσουν οι πολλοί κατακτητές και οι επιβεβλημένοι τους άρχοντες. Ενετοί, Τούρκοι και Γερμανοί έθεταν κάθε φορά τους δικούς τους κανόνες που δεν απέβλεπαν σε άλλο παρά την εκμετάλλευση και την τυραννία των ντόπιων. Η επιβίωση κάθε φορά στη νέα κατάσταση επέβαλε με βίαιο τρόπο την εγκατάλειψη κάθε προηγούμενου τρόπου ζωής και την υιοθέτηση ενός εντελώς νέου. Ίσως αυτή η διαρκής ανάγκη για αλλαγή γέννησε ως αντίβαρο μία ακόμα μεγαλύτερη ανάγκη, αυτή της διατήρησης και εδραίωσης της πολιτισμικής ταυτότητας. Ίσως, επίσης, αυτή η ανάγκη είναι και η αιτία που οι στίχοι των ριζίτικων τραγουδιών ταξίδεψαν μακριά μέσα στο χρόνο και έφτασαν μέχρι το σήμερα και τα ήθη, έθιμα και οι παραδόσεις συνοδεύουν για αιώνες τους ανθρώπους αυτού του τόπου.

Αφηγήσεις, ιστορίες, φυσικό περιβάλλον, τραγούδια, και κτίσματα περιγράφουν με τρόπο απλό όλη την ουσία των πραγμάτων. Σχεδόν παντού είναι διακριτή η απλότητα, η φειδώ, το μέτρο και η σύνεση. Στη προσπάθεια εναρμόνισης στις παραπάνω έννοιες έγινε συνειδητή επιλογή η απλή διάρθρωση της δομής της εργασίας καθώς και η απλότητα στο γραπτό λόγο αποδίδοντας έτσι ένα αφηγηματικό χαρακτήρα.

Σε ένα παρόν που ο νεωτερισμός αδυνατεί να δώσει λύσεις δημιουργώντας πληροφοριακό λαβύρινθο και έλλειψη ουσίας, η λιτότητα που διέπει τον Ασφενδιανό βίο θα μπορούσε να αποτελέσει πυξίδα επαναπροσδιορισμού. Εν κατακλείδι η ισχύς που φέρει η πολιτισμική ταυτότητα αυτού του τόπου γεννά μεγάλο χρέος στην ανεύρεση εργαλείων για τη μετέπειτα σύνταξη προτάσεων ορθής διαχείρισης αυτής της κληρονομιάς.

Εικόνα 154. Θέα από ψηλά στη διαδρομή προς Ασφένδου

Βιβλιογραφία και πηγές εικόνων

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Βασιλειάδης Δημήτριος, *Το κρητικό σπίτι: αυτό το καταφύγιο κι αυτό το ορμητήριο*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1983
- Γερωνυμάκης Ι. Κανάκης, *Κοινότης Ασφένδου Σφακίων*, Τυπογραφείο Μιχ. Γεωρβασάκης, Χανιά, 1996.
- Καλογεράκης Γεώργιος, Χιωτάκης Μανούσος, *ΟΣφακιανός Μακεδονομάχος Γεώργιος Σταύρου Περρός (1878-1912)*, Χανιά 2019.
- Κονδυλάκης Δ. Ιωάννης, Ο Πατούχας, εκδόσεις Νίκας, Αθήνα, 2014
- Κοντογιώργης Γεώργιος, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία*, Εκδοτικός Οίκος. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1979
- Κοντογιώργης Γεώργιος, *Οι ανθρωποκεντρικές σταθερές του Δημοτικού Τραγουδιού*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 2016
- Κόρπης Πάυλος, Μαμαλάκης Ε. Κωνσταντίνος, Παπαηλιάκης Μιχάλης, *Κρητη 1942, Οι φωτογραφίες του lidio cipriani* (δίγλωσση έκδοση ελληνικά-ιταλικά), ιδιωτικός εκδότης, Ηράκλειο 2014, σελ. 259
- Κωνσταντινίδης Άρης, Σύγχρονη αληθινή αρχιτεκτονική, Αθήνα, 1978
- Μπιτσάνη Π. Ευγενία, *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη*, εκδ. Διόνικος, Δεκέμβριος 2004
- Παγκάλου Ι. Χρύσα, *Η θεώρηση του τοπίου μέσα από την σχέση φύση-πολιτισμός στην Κρήτη, από την μεταπολίτευση μέχρι σήμερα*, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2019
- Παναγιωτόπουλος Β., Καλλιβρετάκης Λ., Δημητρόπουλος Δ., Κοκολάκης Μ., Ολυμπίτου Ε., *Τετράδια εργασίας 18*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003
- Παπαδοπετράκη Γρηγορίου, *Ιστορία των Σφακίων*, εκδ. Αδελφών Βαρδινογιάννη, Αθήνα, 1971
- Περράκης Γ., Σκουτέλης Ν., *Αναπαραστάσεις του υπερβατικού*. Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 2016
- Πλυμάκης Γ. Αντώνης, *Κούμοι - Μιτάτα και βοσκοί στα Λευκά Όρη και στον Ψηλορείτη*, Οργανισμός Ανάπτυξης Δυτικής Κρήτης (ΟΑΔΥΚ), Χανιά, 2008
- Πλυμάκης Γ. Αντώνης, *Το αγρίμι της Κρήτης*, Πλυμάκης Γ. Αντώνης, Χανιά 2001
- Σκουτέλης Νικόλαος, *ΚΡΗΤΗ Οι οικισμοί της υπαίθρου*, Εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά 2020.
- Σπανάκης Σ., *Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της Κρήτης Iserpo Civran του 1639*, Κρητικά Χρονικά 21, 1969
- Σπανάκης Γ. Στ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων*, εκδ. Γραφικές τέχνες Γ. Δετοράκης Α.Ε.Β.Ε., 2006, Ηράκλειο
- Τερκενλή Σ. Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996.
- Τομπάζης Αλέξανδρος, *Οικολογική σκέψη και αρχιτεκτονική*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 2010, σελ. 50
- Υπουργείο Περιβάλλοντος & Ενέργειας, Ειδική Γραμματεία Υδάτων, 2017 «1η Αναθεώρηση Σχεδίου Διαχείρισης Λεκανών Απορροής Ποταμών του Υδατικού Διαμερίσματος Κρήτης (ΕΛ13)», Προσχέδιο Διαχείρισης Λεκανών Απορροής Ποταμών.

- Φασούλας Γ.Χ. *Οδηγός υπαίθρου για την γεωλογία της Κρήτης*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο 2000.
- Χαβάκης Ι. *Φυτά και βότανα της Κρήτης*, Ζήτα, Αθήνα.
- Ξένη Βιβλιογραφία

- Schulz N. Christian, *Genius Loci, Το πνεύμα του τόπου, Για μια φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα, 2009
- Χριστόφορου Μπουοντελμόντι, *Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415: περιγραφή της νήσου Κρήτης, Ηράκλειο, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, 1983*
- Μιχαήλ Δέφνερ, *“ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗΝ ΚΡΗΤΗΝ”*, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, 1918
- Giorgio Belluomini, Lauretta Delitala, *Centro di Studio per la Geochimica Applicata alla Stratigrafia Recente—CNR c/o Dipartimento di Scienze della Terra, Università “La Sapienza”, Ρώμη*
- Διαδικτυακές Πηγές
- Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία, διαδικτυακός τόπος

Πηγές εικόνων

- Εικόνα 1. Χάρτης Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος επεξεργασμένος από την ομάδα εκπόνησης εργασίας

- Εικόνα 2. Από την προσωπική σελίδα του Χατζηπολάκη Ανδρέα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης
- Εικόνα 3 & Εικόνα 4. Χάρτης Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος
- Εικόνα 5 γ. Χάρτης της περιοχής του 1965 της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος επεξεργασμένος από την ομάδα εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 5 & 6. Φωτογραφία προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 7 (α) & (β). Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου Danny Touw
- Εικόνα 8. Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου Danny Touw
- Εικόνα 9. Συγγραφική ομάδα Μουσείου Φυσικής Ιστορίας, Natura 2000, προστατευόμενες περιοχές της Κρήτης, Περιφέρεια Κρήτης, Ηράκλειο 2015
- Εικόνα 10.. Πλυμάκης Γ. Αντώνης, Το αγρίμι της Κρήτης, Πλυμάκης Γ. Αντώνης, Χανιά 2001
- Εικόνα 11. Χάρτης τρισδιάστατης προεπισκόπησης της εφαρμογής google earth επεξεργασμένος από την ομάδα εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 11. β. Φωτογραφία προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 12. Φωτογραφία προσωπικού αρχείου Παναγιώτη Χιωτάκη
- Εικόνα 13 & 13.β. Χάρτης τρισδιάστατης προεπισκόπησης της εφαρμογής google earth επεξεργασμένος από την ομάδα εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 14, Εικόνα 15 Γεωλογικοί χάρτες του ΙΓΜΕ
- Εικόνα 16. Προσωπικό αρχείο Danny Touw
- Εικόνα 17. Προσωπικό αρχείο Κατερίνα Κουμερτα

- Εικόνα 18. Προσωπικό αρχείο Danny Touw
- Εικόνα 19. Προσωπικό αρχείο Κατερίνα Κουμερτα
- Εικόνα 20 και Εικόνα 21. Διαδίκτυο
- Εικόνα 22 Προσωπικό αρχείο Κατερίνα Κουμερτα
- Εικόνα 23 Προσωπικό αρχείο Danny Touw
- Εικόνα 24 Χάρτης τρισδιάστατης προεπισκόπησης της εφαρμογής google earth επεξεργασμένος από την ομάδα εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 25, Εικόνα 26, Εικόνα 28 Φωτογραφία προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 27. Φωτογραφία Σπύρου Γ. Χομπιτάκη
- Εικόνα 29. Αεροφωτογραφία του Κοσμά Κιμιωνή
- Εικόνα 30, Εικόνα 31 Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 32 έως και Εικόνα 36 Επιστημονική έρευνα των Thomas F. Strasser, , Sarah C. Murray, Alexandra van der Geer, Christina Kolb και Louis A. Ruprech
- Εικόνα 37, Άνδρος, Στρόφιλας. Κτίριο Ιερού. Βραχογραφήματα από Τελεβάντου, Χ. Α. 2015α: «Ανασκαφή Στρόφιλα Άνδρου», Πρακτικά 2012, 111-113.
- Εικόνα 38 Προσωπικό αρχείο Danny Touw
- Εικόνα 39. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, από σπάνια βιβλία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, Μουσείου Μπενάκη, Ιδιωτικών Συλλογών , 1978.
- Εικόνα 40. Διαδικτυακός τόπος <https://www.sfakia-crete.com>
- Εικόνα 41 α & β. Διαδικτυακός τόπος <https://www.cretanbeaches.com>
- Εικόνα 42. Το Βασίλειον της Κρήτης [The realm of Crete] – Cretae Regnum, Francesco Basilicata, 1618. Heraklion, Mikros Nautilus Publications – Vikelaia Municipal Library –

- LUCC Crete, Crete, 1994. Διαδικτυακός τόπος <https://eng.travelogues.gr/collection.php?view=232>
- Εικόνα 43. Χάρτης που απεικονίζει τα Σφακιά. Amélie Doche. Topographical Collection of King George III. American Journalism, Taylor & Francis (Routledge), 2021
- Εικόνα 44. Λεπτομέρεια από τον χάρτη της Νοτιοδυτικής ακτής της Κρήτης από την συλλογή : Vincenzo Maria CORONELLI, Island and Kingdom of Crete "Isola e regno di Candia..". Venice . 1696
- Εικόνα 45. Από το βιβλίο του Ιταλού χαράκτη και ζωγράφου της Αναγέννησης Τσεζάρε Βετσέλιο Cesare Vecellio, Sfachiotto di Candia, Habiti Antichi et Moderni (Venezia: Damian Zenaro, 1590). Woodcut, 8°, 20 cm. 286
- Εικόνα 46. Φωτογραφικό αρχείο του Αντρέα Χατζηπολάκη.
- Εικόνα 47. Προσωπογραφία του Σφακιανού οπλαρχηγού Στρατή Δεληγιαννάκη, . Ελαιογραφία σε μουσαμά 19ου αιώνα . Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο .
- Εικόνα 48. Αρχαιολογία & Τέχνες. Διαδικτυακός τόπος <https://www.archaiologia.gr/>
- Εικόνα 49. από το βιβλίο του Robert Pashley Travels in Crete II (1837)
- Εικόνα 50. Ταχυδρομικό, Επιστολικό δελτάριο. Εκδ.: Ν. Δούρας, Χανιά. (Αρχείο Ιδρύματος Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης)
- Εικόνα 51. Φωτογραφικό αρχείο του Αντρέα Χατζηπολάκη.
- Εικόνα 52(α),(β). Αρχείο Σπύρου Χομπιτάκη.
- Εικόνα 53(α). Αρχείο Δήμου Σφακίων.
- Εικόνα 53(β) Διαδίκτυο
- Εικόνα 54 και Εικόνα 55 Επιστημονικό άρθρο Palaeolithic cave art from Crete, Greece Thomas F. Strassera,*, Sarah

- C. Murrayb, Alexandra van der Geerc, Christina Kolbd, Louis A. Ruprecht Jre
- Εικόνα 56. Από προσωπική συλλογή Μανούσου Χιωτάκη.
 - Εικόνα 57. Από προσωπική συλλογή Κανάκης Γερωνυμάκης.
 - Εικόνα 58. Διαδικτυακός τόπος. ΣΦΑΚΙΑ η ρίζα της Κρήτης.
 - Εικόνα 59 & Εικόνα 60. Frederic Daniel Boissonnas Baud-Bovy. *Des Cyclades en Crète au gré du vent, Geneva, Boissonnas & Co*, συλλογή απο το εναποθετήριο, Με το βλέμμα των περιηγητών, Τόποι - Μνημεία - Άνθρωποι, Ιδρύματος Λασκίδη 1919.
 - Εικόνα 61. Φωτό Έλλης Σεραϊδάρη-Σουγιουλτζόγλου (Nelly's) 1939, Αρχείο Μουσείου Μπενάκη
 - Εικόνα 62 α και β Πλυμάκης Γ. Αντώνης, Κούμοι - Μιτάτα και βοσκοί στα Λευκά Όρη και στον Ψηλορείτη, Οργανισμός Ανάπτυξης Δυτικής Κρήτης (ΟΑΔΥΚ), Χανιά, 2008.
 - Εικόνα 63. Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 64. α & β, Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 65 Άγνωστη πηγή
 - Εικόνα 66 Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 67. Φωτό Έλλης Σεραϊδάρη-Σουγιουλτζόγλου (Nelly's) 1939, Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
 - Εικόνα 68. Αρχείο Μανούσου Χιωτάκη
 - Εικόνα 69 α&β Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 70. Από προσωπική συλλογή Lidio Cipriani – διάθεση Μανουσάκας.

- Εικόνα 71 α. Φωτό Έλλης Σεραϊδάρη-Σουγιουλτζόγλου (Nelly's) 1939, Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.
- Εικόνα 72. Γ. Constantinos Manos, *A Greek Portfolio, Greece, 1962-63*, W. W. Norton & Co. Chicago 1972
- Εικόνα 73. Αρχείο πολιτιστικού συλλόγου Ασφένδου.
- Εικόνα 74. Του φωτογράφου Κωνσταντίνου Μάνου.
- Εικόνα 75. Φωτογραφία του Γερμανού φωτογράφου Herbert List (1902-1975).
- Εικόνα 76. Από προσωπική συλλογή της Βιργινίας Αλεβιζάκη.
- Εικόνα 77 Διαδίκτυο
- Εικόνα 78 Αρχείο Μανούσου Χιωτάκη
-

- Εικόνα 79 & Εικόνα 80 Αρχείο Μανούσου Χιωτάκη
- Εικόνα 81 έως Εικόνα 87 Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 88. Από το βιβλίο του Γερωνυμάκη Ι. Κανάκη, Κοινότης Ασφένδου Σφακίων.
 - Εικόνα 89. Διαμορφωμένος χάρτης από την ομάδα εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 90. Διαδικτυακός τόπος. orthodoxcrete.com.
 - Εικόνα 91. Πηγή Σταυρος Γερωνυμάκης
 - Εικόνα 92. Maleviziotis.gr, άρθρο: Μια Βόλτα στις Γωνιές Μαλεβιζίου του 1966
 - Εικόνα 93 Από προσωπική συλλογή Μανούσου Χιωτάκη.
 - Εικόνα 94 Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
 - Εικόνα 95 Διαμορφωμένος χάρτης από την ομάδα εκπόνησης εργασίας

- Εικόνα 96 έως Εικόνα 98 από το βιβλίο του Πλυμάκη Αντώνη, Κούμοι Μιτάτα και Βοσκοί Στα Λευκά Όρη και Ψηλορείτη, Χανιά 2016
- Εικόνα 99 έως
- Εικόνα 100. Αρχείο John Teas
- Εικόνα 101 Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας
- Εικόνα 102 Προσωπικό αρχείο Danny Touw
- Εικόνα 103 από το βιβλίο του Πλυμάκη Αντώνη, Κούμοι Μιτάτα και Βοσκοί Στα Λευκά Όρη και Ψηλορείτη, Χανιά 2016
- Εικόνα 104 έως Εικόνα 154 Φωτογραφίες προσωπικού αρχείου ομάδας εκπόνησης εργασίας